

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Олександр ПЕРЕХРЕСТ

**Сільське господарство України
в роки Великої Вітчизняної війни
(1941–1945 рр.)**

Київ 2010

УДК 63: (477): № «1941–1945»

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2010. — 150 с.

Серію затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.

У дослідженні автор, спираючись на попередній доробок вітчизняних істориків, критично переосмислюючи раніше оприлюднені джерельні дані та залучаючи нові документальні матеріали, аналізує становище в сільському господарстві України в період Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Розглядаються особливості функціонування галузі на початку війни та в період окупації, комплекс факторів, що зумовили не лише позитивні результати, а й негативно позначилися на процесі її відбудови.

Редакційна колегія: В. А. Смолій (головний редактор), П. Т. Тронько, Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор), В. В. Стецкевич, О. В. Потильчак, М. Р. Литвин, В. К. Баран, О. С. Рубльов

Відповідальний секретар: *Т. В. Заболотна*

Редактор: *В. В. Григор'єв*

ISBN 978-966-02-5632-3 (серія)
978-966-02-5634-7

© Інститут історії України
НАН України, 2010

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Функціонування аграрного сектора в умовах першого періоду війни (червень 1941 р. — червень 1942 р.)	8
2. Сільське господарство України в період нацистської окупації	31
3. Відбудовний та виробничий процеси у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр.	69
Висновки	130

ВСТУП

Розглядаючи проблему функціонування сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни й визначаючи його місце у планах воюючих сторін та роль у реаліях воєнного часу, насамперед доцільно зосередитися на аналізі його потенціалу напередодні війни. У передвоєнні роки сільське господарство УРСР було одним із основних виробників зерна, технічних культур і продуктів тваринництва у СРСР. Загальний розмір посівних площ, використовуваних у 1940 р. в усіх категоріях господарств для виробництва рослинницької продукції, становив 30 234 тис. га, у т.ч. під зерновими та бобовими — 20 557 тис. га (68%), технічними культурами — 2342 тис. га (7,7%), картоплею та овочево-баштанними культурами — 2751 тис. га (9,1%), кормовими культурами — 4299 тис. га (14,2%)¹. У 1940 р. в УРСР валовий збір зернових і бобових сягав 28,62 млн т, у т.ч. пшениці — 8,92 млн т, цукрових буряків — 14,8 млн т, соняшнику — 1,02 млн т, картоплі — 21,67 млн т². Україна давала понад 21% валового виробництва пшениці у СРСР, третину ячменю, понад 50% кукурудзи, 74% цукру³ тощо.

Великими були ресурси тваринницької галузі. Зокрема, поголів'я робочої та продуктивної худоби в республіці на 1 січня 1941 р. становило: великої рогатої худоби — 10,503 млн (у т.ч. 5,695 млн корів), 8,974 млн свиней, 6,240 млн овець і кіз, 4,532 млн коней. Значну частину худоби було зосереджено у громадському стаді колгоспів, радгоспів та інших державних і кооперативних господарств: великої рогатої худоби 3,907 млн голів (у т.ч. 975,2 тис. корів), 3,668 млн свиней, 3,605 млн овець

і кіз, 3,298 коней⁴. Питома вага УРСР у чисельності худоби по СРСР становила: велика рогата худоба — 19,7% (у т.ч. корови — 20,9%), свині — 33,1%, вівці і кози — 7,8% (у т.ч. вівці — 8,3%), коні — 22%⁵. У 1940 р. колгоспи, радгоспи й інші державні та підсобні господарства населення виробили м'яса і сала всіх видів (у забійній вазі) 1,127 млн т, молока — 7,114 млн т, вовни — 13,5 тис. т, яєць — 3,273 млрд штук⁶.

Порівняно з 1913 р. валова продукція сільського господарства УРСР у 1940 р. становила 157%, у т.ч. рільництва — 165%, тваринництва — 138%⁷. На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу становили 6162 тис. т, що давало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни⁸.

Досить значними були і матеріально-технічні ресурси сільського господарства. На початку 1941 р. парк тракторів нараховував 90 519 одиниць, 31 150 зернозбиральних комбайнів, 54 900 вантажних автомобілів. Переважна більшість цієї техніки була зосереджена в 1220 МТС (1011 у східних і 209 у західних областях), на балансі яких перебувало 74 637 тракторів, 26 472 зернозбиральні комбайни, 27 400 автомобілів та близько 280 700 машин і знарядь для обробітку землі, посіву й догляду за рослинами, збирання врожаю⁹. Загальний обсяг виконаних МТС в 1940 р. тракторних робіт у колгоспах становив 47,3 млн га¹⁰. Кожна МТС мала обладнану верстатами та механізмами майстерню поточного ремонту. Крім того, капітальний ремонт тракторів і двигунів проводили 22 ремонтні заводи та 102 машинно-тракторні майстерні (МТМ) капітального ремонту¹¹. Технічний парк радгоспів і підсобних сільгоспідприємств нараховував 15 561 трактор, 4678 комбайнів і 3700 автомашин¹². У власності колгоспів перебувало майже 720 тис. землеобробного та збирального інвентарю, що використовувався за допомогою живої тяглової сили¹³.

Водночас досягнуті на початку 1940-х рр. валові показники сільського господарства УРСР не слід переоцінювати. У виробництві найважливіших видів аграрної продукції на душу населення на цей час порівняно з 1913 р. суттєвих зрушень не відбулося. Так, у 1940 р. на душу населення в УРСР було

вироблено зерна 636 кг, тоді, як у 1913 р. — 658 кг, м'яса (у забійній вазі), відповідно, — 27 кг і 32 кг, молока — 171 кг і 133 кг, яєць — 79 шт. і 85 шт., картоплі — 487 і 243 кг, плодів та ягід — 19 кг і 16 кг⁴. Механізація сільськогосподарських робіт була недостатньою, значна їх частина виконувалася із застосуванням простих механізмів на живому тяглі та вручну.

Аграрна галузь мала величезні людські й трудові ресурси. Селяни становили найбільшу за чисельністю категорію населення республіки. Станом на 1 січня 1940 р. в УРСР проживало 41,3 млн осіб, у т.ч. сільського населення — 27,3 млн (66%)¹⁵, міського — 14 млн (34%). А згідно з переписом 1939 р., соціальна структура мала такий вигляд: робітники — 33,7%, службовці — 16,1%, колгоспне селянство і кооперовані кустарі — 48,7%¹⁶.

Створена у довоєнні роки колгоспно-радгоспна система, характерною рисою якої було поєднання економічного та позаекономічного примусу, забезпечила максимальне використання господарського потенціалу та трудових ресурсів українського села на користь держави. На початку 1941 р. в УРСР нараховувалося 873 радгоспи і 27 725 колгоспів (27 139 у східній частині й 586 у західних областях), в яких об'єднувалося 3895,2 тис. селянських дворів (3858,7 тис. у східних і 36,5 тис. у західних областях). До початку війни за рахунок створених ще 2280 колгоспів у західних областях (головним чином примусовими методами) їх кількість становила понад 30 тис., а кількість об'єднаних у них дворів зросла до 4063,8 тис.¹⁷

Переважна більшість колгоспів були малопотужними господарствами, особливо у фінансовому та матеріально-технічному планах, мали незначну виробничу базу, зокрема тваринницьку. Основним виробником тваринницької продукції залишалися особисті господарства населення, які продукували 73,5% м'яса і сала, 81,6% молока, 93,1% яєць, 30,4% вовни від загальних обсягів валового виробництва. У колгоспах названих видів продукції вироблялося, відповідно, 17,3%, 11,7%, 5,4% і 56,2% від загального обсягу, а в радгоспах — 4,7%, 4,8%, 0,9% і 4,8%¹⁸. Обтяжливими для колгоспів, радгоспів і селянських

господарств були встановлені державою обсяги обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції та податкових платежів. Трудодні відігравали фіскально-визискуючу й стимулюючу ролі. Для кожного працездатного колгоспника в УРСР — чоловіків у віці 16–60 років і жінок 16–55 років — річний мінімум трудової повинності становив 80 трудоднів¹⁹. Колгоспники вимушені були працювати за вкрай низьку оплату. Вміст одного трудодня у середньому становив від 2 до 3 кг збіжжя.

Селяни не тільки стали заручниками адміністративно-командної й максимально одержавленої радянської економіки, а й втратили особисту свободу через специфічний паспортний режим. Не маючи паспортів, вони не могли вільно пересуватися в межах своєї країни і були позбавлені права самостійно обирати місце проживання та роботи, а сільська молодь — права вибирати майбутню професію та здобувати відповідну вищу освіту. Усе це кардинальним чином вплинуло на ментальність селянства, породивши унікальний історичний феномен безправного «колгоспника».

Однак, незважаючи на значні проблеми, які ускладнювали становище у сільському господарстві, УРСР перед війною володіла великим сільськогосподарським потенціалом, який значною мірою визначав економічну й геополітичну міць СРСР. Його наявність, особливо у воєнні часи, дозволяла вирішувати важливі стратегічні завдання, втрата ж означала не просто збитки — це завдало важкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і сталося. Значення сільськогосподарського потенціалу УРСР добре розуміли як радянське, так і німецьке керівництво. Цей фактор, серед іншого, дозволяє стверджувати, що війна Німеччини з СРСР була також і війною за Україну.

1. ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ВІЙНИ (червень 1941 р. — червень 1942 р.)

В умовах війни влітку 1941 р. на ланах України розгорнулася справжня «битва за врожай», яка мала не лише економічне, а й стратегічне значення. На час початку бойових дій у більшості областей вже завершувалася підготовка до збирання врожаю, а у південних — навіть почалася косовиця. Перед селянами стояли завдання зібрати вирощене, виконати державні поставки зернових та інших культур, тваринницької продукції. Їх вирішення відбувалося у надзвичайно важких умовах. Насамперед, гостро постала проблема дефіциту робочої сили, спричинена призовом в армію найбільш працездатної частини сільського населення. Особливо відчутною була втрата механізаторів і спеціалістів. Із кожної МТС на фронт пішло 60–70% працівників. Багато колгоспників були мобілізовані для роботи у промисловості та на транспорті.

Значно скоротилася і матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва. Із МТС і радгоспів для потреб армії була передана велика кількість потужних, в основному гусеничних, тракторів та більша частина автомобілів. Також кожний колгосп і радгосп віддали фронту найкращих коней та багато возів. Переведення ремонтних заводів на виконання військових замовлень різко зменшило ремонтну базу для сільськогосподарської техніки. Погіршилось постачання сільського господарства паливом, запасними частинами для тракторів, комбайнів, автомобілів та іншої техніки й механізмів.

Усе це створювало неймовірно складні умови для виконання робіт, вимагало максимальної мобілізації наявних матеріальних і людських можливостей. У колгоспах і радгоспах

переглядалися плани збиральної кампанії з тим, щоби провести її у більш стислі терміни, здійснювалася нова розстановка робочої сили, робилася ставка на максимально повне використання техніки, що залишилася, і живої тяглової сили, залучення до роботи людей похилого віку та підлітків, скорочувався адміністративний персонал.

Оскільки більшість чоловіків-керівників пішла в армію, на керівну роботу висувалися жінки та молодь. Саме вони ставали головами і членами правлінь колгоспів, бригадами, завідувачами тваринницьких ферм. Винятково велике значення мала заміна механізаторів, які пішли на фронт. Проблема була розв'язана за рахунок залучення до роботи жінок, які мали спеціальності механізаторів, але не працювали за цим фахом, та масового оволодіння сільськогосподарською технікою жінками-селянками, дівчатами й частково підлітками на короткотермінових курсах. Упродовж першого місяця війни в Україні необхідну підготовку без відриву від виробництва здобули 35 тис. трактористок²⁰, а також багато тисяч комбайнерок. Більшість із них відзначалася ударною працею, виконуючи по 2–3 норми за зміну.

Збиральна кампанія 1941 р. багата на факти самовідданої праці селян, які працювали від зорі до пізнього вечора, часто по 20 годин на добу. У багатьох колгоспах і радгоспах була організована цілодобова робота простих збиральних машин на транспортній або змінній живій тязі. Різко збільшилася питома вага ручної праці, яку виконували в основному жінки, підлітки і люди похилого віку. Частка трудоднів, які виробили підлітки та колгоспники похилого віку у серпні 1941 р., в окремих колективних господарствах республіки досягла 30%²¹.

Темпи збиральних робіт, залежно від розгортання подій на фронті, були різними. Так, колгоспи і радгоспи західних, Чернівецької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської областей, а також правобережної Київщини по суті не встигли розпочати косовицю. А у районах Правобережної України, які були окуповані пізніше, хліб збирали на порівняно великих площах, однак повністю обмолотити його та вивезти вглиб країни не встигли. Більш високими, навіть

порівняно з довоєнними роками, були темп робіт у регіонах, розташованих далеко від лінії фронту. Зокрема, на 15 липня 1941 р. у шести південних і східних областях — Запорізькій, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Миколаївській та Кіровоградській — було зібрано врожай із площі 959 тис. га, удвічі більшої, ніж на той же час у 1940 р.²²

Однак у міру просування фронту вглиб території республіки працювати ставало все складніше, часом буквально під вогнем ворога. Потрібно було зосереджувати частину сил на підготовці до евакуації майна колгоспів, радгоспів і МТС із тих районів, яким загрожувала окупація. Під час нових мобілізацій багато чоловіків було забрано до армії. У розпал збиральних робіт усе більше людей і транспортних засобів залучалося на будівництво оборонних споруд. Улітку — восени 1941 р. сотні тисяч сільських жителів, переважно жінок та підлітків, десятки тисяч колгоспних коней та підвід і 9300 тракторів МТС залучили на допомогу армії у будівництві оборонних споруд і рубежів, аеродромів та інших об'єктів військового призначення. В основному на селян покладалися роботи з ремонту та підтримання у проїжджому стані ґрунтових та шосейних шляхів. У результаті в колгоспах не вистачало сил і засобів тримати високі темпи збирання, які з часом уповільнювалися.

Станом на 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей республіки план збирання зернових виконали на 93,8%²³. До 1 жовтня 1941 р. було обмолочено 52,9% усього скошеного хліба²⁴. Значно менше було зібрано пізніх культур. За неповними даними обласних земельних відділів, до 1 жовтня 1941 р. вдалося зібрати соняшника на 17,1% посівних площ, овочів — на 27,4%, картоплі — на 5,7%, насінників трав — на 21,6%²⁵.

Згідно з визначеними законодавством ще у довоєнний період вимогами, більшу частину зібраної рослинницької продукції колгоспи були зобов'язані здати державі. Порядок здавання щодо кількісних показників і термінів було детально регламентовано. Насамперед, погашалися одержані від держави позики, а також заборгованість за минулі роки за обов'язковими державними поставками та натуроплатою — за послуги

МТС, потім засипався насіннєвий та страховий фонди й лише після виконання всіх зобов'язань колгосп міг розподілити залишки між своїми членами. В умовах війни виконання планів обов'язкових поставок було визначене як одне з найважливіших завдань і контролювалося державними та заготівельними органами особливо жорстко. Ціни, за якими держава розплатувалася з колгоспами за зернопоставки, були у 10–12 разів нижчими, ніж ринкові, і нерідко навіть не покривали собівартості продукції. Та у багатьох випадках колгоспи не одержували бодай цих незначних коштів.

Долаючи величезні труднощі, зумовлені відсутністю транспорту та наближенням лінії фронту, колгоспи відносно організовано здавали державі хліб нового врожаю. До 1 жовтня 1941 р. у Ворошиловградській області план хлібозаготівель було виконано на 71,8% (тоді, як на цю ж дату 1940 р. виконання хлібозаготівель ледь сягало 32,8%), у Сталінській області — 78,2%, Запорізькій та Харківській — 49,1%, Дніпропетровській — 41,9%²⁶. Станом на 10 жовтня 1941 р. у 15 східних областях на заготівельні пункти було здано 143 249 тис. пудів зерна, що становило 28,5% до встановленого плану²⁷. У наступні місяці в неокупованих районах України хлібозаготівельна кампанія тривала. На 25 вересня 1941 р. у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській та Запорізькій областях було заготовлено 176 855 т овочів і картоплі, що становило 31,9% від плану²⁸.

Одночасно селяни приділяли значну увагу й громадському тваринництву, доглядали та відгодовували худобу, птицю, заготовляли сіно та інші корми. Колгоспи здійснювали обов'язкові поставки тваринницької продукції державі з кожного гектара закріпленої за ними земельної площі за такими середньореспубліканськими нормами: м'яса — 4,5 кг у живій вазі (до речі, ці нормативи були одними з найвищих у СРСР), молока — 22 л (за базової жирності 3,8%), сиру-бринзи — 80 г, яєць — 15 шт., вовни — 180 г, а також усю шкірсировину (у 1941 р. діяла тимчасова пільга на здачу 80% від встановленої норми здачі молока та яєць і 60% сиру-бринзи, а колгоспи західних

областей на цей рік від поставок звільнялися)²⁹. Зобов'язуючись забезпечити виконання на території УРСР установлених союзними органами влади середньорічних норм поставок тваринницької продукції колгоспами у цілому, республіканська влада водночас змінювала в бік зменшення або збільшення порайонні норми поставок відповідно до регіональних природно-кліматичних особливостей та господарських можливостей.

Кожен селянський двір також повинен був здавати державі за низькими заготівельними цінами м'ясо, молочні продукти, яйця та іншу продукцію зі своєї присадибної ділянки. Здавати певну кількість тваринницької продукції зобов'язувалися навіть селянські господарства, що не мали ані свиней, ані корів, ані овець. Середньорічна норма обов'язкових поставок м'яса з господарств колгоспників становила 32–36 кг у живій вазі, а з господарств одноосібників — 64–72 кг, яєць, відповідно, 150 шт. і 200 шт., сиру-бринзи — 1 кг і 1,2 кг, свинячих шкір — 1 і 1,5 шт., вовни — 900 г і 1200 г з кожної вівці й 200 г і 220 г з кожної кози, картоплі, відповідно, 8 ц і 14 ц із розрахунку на 1 га посіву. На 10 вересня 1941 р. план обов'язкових поставок державі молока по колгоспно-селянському сектору у 15 східних областях було виконано на 63,8%, а по колгоспах — на 62,3%, план обов'язкових поставок яєць — на 58,4%, а вовни — на 71,1%. На 20 вересня у цих же областях було заготовлено 167 973,6 т м'яса, у тому числі по колгоспах 106 787,4 т (80,5% від плану)³⁰.

Крім здачі продукції заготівельним організаціям колгоспи постачали хліб, фураж, продовольство безпосередньо частинам Червоної армії. Наприклад, лише по Запорізькій області на місцях за чековими вимогами військовим було передано 147 573 т продовольчого та фуражного зерна³¹.

Щодо колгоспів застосовувалася система прибуткового податку. Оподатковувалися такі види прибутків: натуральні та грошові від рослинництва, тваринництва, бджолярства й шовківництва, а також інші прибуткові надходження (наприклад, від підсобних підприємств, додаткові заробітки та ін.). Ставки оподаткування по окремих видах прибутків становили 6–13%. Водночас з оподаткування виключалися всі грошові

суми, одержувані колгоспом від держави за здану продукцію в порядку натуральних поставок, а також продукції, використаної колгоспом для натуральної оплати транспортування зерна, соняшнику та інших олійних культур, зданих колгоспом на глибинні заготівельні пункти. Цією пільгою заохочувалося виконання колгоспами зобов'язань перед державою. Також не оподатковувалися грошові суми, одержані від продажу робочої й продуктивної худоби у живій вазі або продуктами забою та зараховані на рахунок капіталовкладень для придбання покращеної й племінної худоби чи для відновлення та збільшення стада; суми, одержані від поставки коней для армії; страхові відшкодування, одержані від органів державного страхування за загибле від стихійного лиха майно та посіви³².

Восени 1941 р. у колгоспах та радгоспах неокупованих районів республіки, відповідно до встановлених планів, було проведено сівбу озимих, тривало збирання технічних культур та овочів, здача їх державі.

Ціною неймовірних зусиль радянські війська на Південно-Західному фронті у другій половині листопада 1941 р. зупинили наступ противника, а у період зимових боїв звільнили ряд районів республіки³³. Працівникам сільського господарства неокупованих районів до червня — липня 1942 р. довелося працювати у надзвичайно складних умовах. У селах прифронтової смуги практично не залишилося мешканців. Та все ж колгоспники змогли не тільки зібрати частину врожаю 1941 р., а й виконати основний обсяг весняних польових робіт, відновити роботу тваринницьких ферм. І хоча тваринництво цих районів України давало порівняно небагато продукції, але яким цінним було воно в умовах виняткового напруження, в якому перебувала вся країна!

У червні — липні 1942 р. розгорнулася робота з догляду та обробітку посівів сільськогосподарських культур і підготовки до збирання врожаю. Але господарська діяльність у неокупованих районах була порушена подальшим розвитком воєнних дій. На початку червня 1942 р. війська Німеччини та її союзників перейшли у новий наступ та повністю окупували територію України.

Жертовна праця селян на колгоспних полях та участь у різноманітних акціях, спрямованих на допомогу фронту в перший період війни, здійснювалися в умовах різкого погіршення матеріально-побутових умов. За обов'язкову й ненормовану працю в колгоспному господарстві селяни фактично не одержували жодної платні. Виплати на трудовні як грошові, так і натуральні, у більшості господарств було призупинено, оскільки для цього не було ані коштів, ані продукції, що майже повністю забиралися державою на потреби війни. Водночас селяни змушені були, крім надзвичайно обтяжливих обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, сплачувати державі ще й грошові податки, що доценту виснажувало й так неймовірно збіднілі сім'ї.

Серед податків, які селяни сплачували в доокупаційний період війни, одним з основних був сільськогосподарський. Його система базувалася на засадах прогресивної ставки, котра могла сягати 15% від прибутку з особистого підсобного господарства колгоспників (тобто, у міру зростання прибутків господарства сплачувалася більша сума податку), тоді, як їхні прибутки по трудовнях за роботу в колгоспному господарстві не оподатковувалися. Оподатковуваний прибуток визначався згідно зі встановленими нормами за фактичною площею посіяних культур і видами худоби. Рівень прогресії оподаткування змінювався від 7,1% за прибутку до 700 крб (тобто, розмір податку становив 50 крб) до 10,1% за прибутку в 4000 крб (у цьому випадку розмір податку дорівнював 404 крб) і т. д. Нарахована на господарство сума податку збільшувалася на 20%, якщо окремі працездатні члени сім'ї не були членами колгоспу, робітниками і службовцями. Прогресивне оподаткування застосовувалося й до прибутку одноосібних селянських господарств (за підвищеною прогресією), а також прибутку від сільського господарства робітників та службовців. Від податку повністю звільнялися колгоспники та одноосібники похилого віку, інваліди війни й праці, сім'ї червоноармійців, а знижки з нарахованої суми податку надавалися багатодітним сім'ям та господарствам, які постраждали від стихійного лиха та ін.

Розміри сільськогосподарського податку на 1941 р. були приблизно такими, як у 1940 р., коли у середньому становили з одного господарства колгоспників 81 крб, господарства робітника і службовця — 60 крб, одного одноосібного селянського господарства — 120 крб³⁴. На початку війни розмір цього податку збільшився на 100%.

Оскільки чинна система оподаткування сільського населення не могла забезпечити значного надходження коштів до бюджету для потреб оборони (причинами цього були: проблематичність одержання прибутку селянськими господарствами в умовах війни; збільшення категорій населення, звільнених від сплати податку; визначення розміру податку на господарства за наявністю оподаткованих об'єктів без урахування кількості непрацюючих членів сім'ї тощо), держава збільшила податкове навантаження на селян у рамках введеного в дію згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. «Про воєнний податок». Його запровадження скасувало 100-процентну надбавку до сільськогосподарського та прибуткового податків. В основу воєнного податку ліг принцип подушного оподаткування, що значно розширило контингент платників, насамперед у сільській місцевості, за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку. До таких належали непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від решти тим, що його розміри збільшувалися на 50% для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з різних причин не були призвані. За діючою шкалою, гранична річна сума податку визначалася в 2700 крб для осіб непризовного віку і 4050 крб — призовного віку³⁵.

Сільське населення сплачувало воєнний податок за твердими ставками, що диференціювалися по областях, районах, а в окремих випадках навіть по населених пунктах залежно від розмірів прибутку колгоспного двору в даній місцевості, що зумовлювалося, головним чином, різним рівнем цін на сільгосппродукти та іншими особливостями регіонів. Диференціація ставок воєнного податку надавала йому прибуткового

характеру й наближала до сільськогосподарського податку, що збирався з селянського господарства загалом. Розміри прибутків колгоспників фінансові органи визначали на основі матеріалів Наркомзему про виплати і видатки колгоспникам по трудовнях, даних статистичних органів про врожайність, валові збори на присадибних ділянках, товарність господарств колгоспників та рівень цін на сільськогосподарську продукцію на колгоспних ринках. До уваги бралися також близькість базарів, транспортні умови в даній місцевості та інші чинники. За встановленою для районів та сільських населених пунктів ставкою сплачували податок також і непрацюючі за наймом члени сімей сільських платників податку. У межах України воєнний податок запроваджувався у неокупованих східних районах у першій половині 1942 р.

У період війни частина селян сплачувала введений у 1941 р. податок на неодружених, одиноких та малосімейних (бездітних) громадян: чоловіків у віці від 20 до 50 років та жінок у віці 20–45 років. Цей податок держава запровадила з метою компенсації постійно зростаючих у період війни витрат на допомогу одиноким і багатодітним матерям на утримання та виховання дітей. На відміну від інших державних податків із населення цей відрізнявся тим, що головним чинником залучення до нього був не прибуток, а вік та сімейний стан (це надавало йому подушного характеру). Бездітні колгоспники та інші громадяни вказаного віку, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували його у розмірі 150 крб, а робітники і службовці, які працювали й проживали у сільській місцевості, — у розмірі 6% від заробітку³⁶.

Сільське населення сплачувало також податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва. Його ставки на 1941 р. для всіх областей УРСР, крім західних, а також Ізмаїльської та Чернівецької, були такими: для господарств колгоспників, які не мали неусуспільнених джерел доходів — 7 крб, а для тих, які їх мали, — 35 крб; для одноосібних господарств, які не мали робочої худоби, ринкових та неземлеробських доходів — 95 крб, а для тих, які їх мали —

150 крб³⁷. Від цього податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців та інвалідів, а також орденосців. Для певної категорії колгоспників і трудових одноосібників надавалися знижки від 20 до 40%³⁸. Щоправда, більшість селян на час початку війни вже сплатили цей податок, оскільки термін його сплати були встановлений на першу половину року.

Одним з елементів податкового пресу на селянство було самообкладання. І хоча воно декларувалося як форма добровільної участі сільського населення у господарсько-культурному будівництві на селі (прокладання й ремонт доріг, будівництво та ремонт шкіл, житла для педагогічного персоналу, мостів, криниць, лазень, протипожежні заходи, ремонт лікарень, хат-читалень та інших культурних закладів), насправді ж, отримавши правове оформлення, стало обов'язковою формою оподаткування. Відмінністю від державних податків було лише те, що рішення про проведення самообкладання та його цілі ухвалювалися на загальних зборах більшістю мешканців села. Розміри самообкладання обмежувалися на державному рівні такими ставками: для господарств колгоспників і постійно проживаючих у сільській місцевості робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників — не більше 20 крб; для одноосібних господарств та господарств інших некооперованих категорій сільських мешканців залежно від володіння земельною ділянкою та робочою худобою — від 40 до 75крб³⁹.

Із комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажу продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих. Ставки разового збору встановлювалися для окремих регіонів залежно від цін на продукти на базарах, постачання товарів та інших економічних показників.

Господарства сільських мешканців сплачували також внески по обов'язковому страхуванню майна, що належало їм на правах особистої власності: будівель, великої рогатої худоби віком від 6 міс., коней, овець та кіз віком від 1 року, свиней віком від 9 міс., а також польових посівів аграрних культур у

господарствах одноосібників. Установлені ставки (тарифи) страхових платежів (у рублях зі 100 крб страхового забезпечення) були такими: будівлі, продукція, сировина та матеріали у господарствах колгоспників — 0,90 крб, у господарствах одноосібників — 1,40 крб; інвентар, обладнання і транспортні засоби, відповідно, 8 крб і 14,50 крб; велика рогата худоба — 3 крб і 5 крб; вівці та кози — 5 крб і 7 крб; свині — 6 крб і 8 крб Сільськогосподарські культури у господарствах одноосібників: за страхуванням від граду, злив, буревію і вогню на корені — 2,50 крб; озимих посівів та багатолітніх трав від вимокання, вимерзання, заморозків і повені — 9 крб, інших сільськогосподарських культур — 5 крб, бавовнику, тютюну та махорки — 10 крб, 10 крб і 9 крб⁴⁰.

Одним із джерел викачування державою коштів з селян стало залучення значної їх частини до підписки на державні позики. При цьому поряд з агітаційною, роз'яснювальною роботою в масах широко використовувалися примусові методи. Із початком війни з метою одержання додаткових коштів на воєнні потреби в республіці було «ініційовано» рух за дострокову сплату як річного внеску, так і всієї підписки на позику третьої п'ятирічки. І селянство вимушене було включитися у нього. Усього лише за третій квартал 1941 р. від колгоспників республіки надійшло внесків на позику третьої п'ятирічки на суму 52 448 тис. крб⁴¹. А весною 1942 р. у неокупованих районах республіки результативно пройшло розміщення державної військової позики 1942 р. Більшість селян підписувалася на суму місячного заробітку, а то й більше. Усього ж трудівники тилу неокупованих районів УРСР весною 1942 р. у надзвичайно важких умовах підписались на позику 123 млн крб⁴². У цій сумі селянська частка була досить значною.

Фіскальна політика держави в умовах війни ще більше ускладнювала й без того важке матеріальне становище селянських сімей, більшість яких опинилася на межі виживання. Значна частина селян узагалі виявилася неспроможною виконувати податкові платежі та обов'язкові натуральні поставки як у повному обсязі, так і частково. Функціонуючи в над-

звичайно важких умовах першого періоду війни, аграрний сектор економіки УРСР завдяки неймовірним зусиллям та жертвовності більшості сільського населення залишався важливим джерелом зміцнення обороноздатності країни.

У зв'язку з несприятливим для Червоної армії розвитком ситуації на фронті вже в перші дні війни уряд СРСР ухвалив рішення терміново перемістити продуктивні сили з прифронтових районів, у тому числі з України, у східні регіони, організувавши їх роботу на новому місці. Важливою складовою загального процесу перебазування продуктивних сил УРСР була евакуація сільськогосподарських ресурсів, що охопила, головним чином, машинно-тракторний парк МТС і радгоспів, худобу колгоспів, радгоспів, державні і колгоспні продовольчі резерви. Особиста худоба колгоспників, робітників та службовців радгоспів вивозилася на схід лише в разі виїзду господарств.

Евакуація ресурсів сільського господарства проходила з величезними труднощами й мала свої особливості. Якщо переміщення обладнання, готової продукції та сировини промислових підприємств здійснювалося залізничним транспортом, то для сільського господарства рухомий склад виділявся лише з метою перевезення продовольства і частково сільськогосподарських машин, до того ж, не завжди. Тому десятки тисяч тракторів, автомашин і мільйони голів худоби повинні були рухатися у тиліві райони на відстань, що перевищувала у середньому півтори-дві тисячі кілометрів, своїм ходом.

У західних областях України у зв'язку зі швидкою їх окупацією евакуацію фактично проведено не було. Ті ж незначні матеріальні ресурси та цінності, що завдяки великим зусиллям були вивезені за їх межі, незабаром загубилися у вирі воєнного лихоліття і простежити їх подальшу долю за документами немає можливості. У правобережних областях УРСР евакуація розпочалася на початку липня 1941 р., відразу після одержання директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Цим документом секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів Правобережної України зобов'язали

організувати перегін та вивезення на лівобережжя Дніпра тракторів, худоби та інших матеріальних цінностей сільського господарства. Водночас у категоричній формі вимагалось негайно знищувати комбайни, інші сільськогосподарські машини й цінне майно, що не могло бути вивезене⁴³.

Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони від 16 липня 1941 р., громадська худоба з України мала переганятися у Саратовську, Сталінградську та Ростовську області РРФСР, Калмицьку АРСР, Актюбінську і Західно-Казахстанську області Казахської РСР. Трактори передбачалося розмістити в Куйбишевській, Саратовській і Сталінградській областях⁴⁴. На основі директивних розпоряджень Наркомзем УРСР розробив план організації перегону худоби, а також маршрути руху тракторного парку та автомобільного транспорту, що було важливим з огляду на необхідність забезпечення техніки у дорозі паливом. До прифронтових областей Правобережжя для надання допомоги в організації евакуації прибули вповноважені від уряду та центральних партійних органів, а в колгоспи, радгоспи та МТС — уповноважені від обласних і районних радянських та партійних органів. Наркомзем УРСР відрядив на дніпровські переправи відповідальних працівників для забезпечення перевезення техніки і сільськогосподарського майна через ріку⁴⁵.

У МТС, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах Правобережжя розгорнулася робота з підготовки до евакуації. Розкидані по колгоспах трактори були зібрані на садибах МТС і пройшли технічний огляд. Із комбайнів та інших сільгоспмашин знімали всі придатні для перевезення частини і деталі, насамперед двигуни. Усе це вантажилося на автомашини та платформи, які буксировалися тракторами. До участі в поході залучалися майже всі трактористи, бригадири і механіки. У дорозі кожна МТС становила самостійну тракторну колону, що вважалась основною організаційно-господарською одиницею при проведенні евакуації⁴⁶.

При евакуації всі справні трактори областей Правобережжя своїм ходом рухалися у напрямку до Дніпра, технічно ж несправні приводилися у непридатний для використання стан

та знищувалися на садибах МТС. Однак у зв'язку з тим, що існуючі, а також спеціально побудовані переправи були постійно зайняті військами, до підходу німців удалося переправити на лівий берег лише незначну частину майна правобережних МТС: тракторів — 4498, комбайнів — 680, автомашин — 690, двигунів для комбайнів — 750⁴⁷. Трактори, які довелося залишити на правому березі Дніпра, в основному були виведені з ладу.

У південних районах республіки масова евакуація тракторів і цінного майна МТС розпочалась у середині липня. Але противник просувався настільки швидко, що Миколаївська, Одеська й Кіровоградська області не змогли вивезти основну частину парку МТС⁴⁸. Наприклад, Одеська область устигла евакуювати всього 242 трактори⁴⁹.

У зв'язку з наближенням фронту у серпні розгорнулась евакуація тракторного парку МТС Лівобережжя. До 10 жовтня 1941 р. відправили трактори 333 із 484 МТС, розташованих у лівобережних областях УРСР. Колони 266 МТС Лівобережжя на цей час уже встигли вийти у східні області. Не приступили до евакуації лише МТС Ворошиловградської та частини районів Сталінської і Харківської областей⁵⁰.

Із наявних до початку війни в МТС Правобережжя та Лівобережжя 72 280 тракторів (з яких 9300 у перші тижні війни було передано у війська та для проведення оборонно-будівельних робіт) підлягало евакуації приблизно 56 400 технічно справних машин. Фактично ж із цієї кількості в евакуацію рушило 50 000 тракторів⁵¹. Із них було виведено за межі України 20 302 трактори, майже 13 230 — покинуто на підходах до дніпровських переправ, а 10 430 — на маршрутах руху територією УРСР (в основному в Кіровоградській, Одеській, Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) у зв'язку з тим, що противник перерізав шляхи евакуації. Ще близько 4000 тракторів довелося залишити у східних районах Запорізької області та в районі Маріуполя і 1689 тракторів — на території неокупованих у 1941 р. районів УРСР⁵².

Виведені з УРСР трактори були сконцентровані переважно в областях РРФСР, зокрема в Курській — 5374, Воронезькій і Ростовській — 14 579. Але більша частина цих тракторів у ході

подальшої евакуації влітку 1942 р., спричиненої наступом німецьких військ, буде перехоплена противником в районі донських переправ. Потрапила до рук ворога й більша частина тракторів, покинутих у 1941 р. у неокупованих районах Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей⁵³. Відтак після завершення евакуації українських МТС у 1942 р., крім відправлених у 1941 р. у східні області СРСР майже 1530 тракторів, на 1 листопада 1942 р. (за результатами обліку наявних тракторів евакуйованих МТС) в областях РРФСР налічувався 3321 трактор МТС УРСР: у Воронежській — 552, Сталінградській — 2006, Саратовській — 763⁵⁴.

Схожа ситуація склалася й з евакуацією тракторів радгоспів. Із 14 400 машин, що перебували на початку війни в радгоспах, 3182 було евакуйовано за межі УРСР, 1187 — передано частинам Червоної армії, а решта залишилася на окупованій території⁵⁵.

Великі втрати тракторів та іншої сільськогосподарської техніки під час евакуації та її маловтішні кінцеві результати були спричинені несприятливою обстановкою на фронті та надзвичайно складними умовами, в яких вона відбувалася. Тільки незначну частину парку тракторів і сільськогосподарських машин було вивезено залізничним транспортом. Евакуація ж своїм ходом виявилася набагато складнішою, ніж перегін поголів'я худоби, яка пересувалася будь-якими шляхами, а трактори могли рухатися більш-менш второваними дорогами, які в той час були зайняті військами. Тому тракторним колонам здебільшого довелося прямувати малопридатними шляхами, стан яких ще більше погіршувався за дощової погоди. Крім того, їх систематично бомбардувала та обстрілювала ворожа авіація, у результаті чого частина техніки була виведена з ладу. Гостро відчувався брак пального, адже у прифронтових районах більшість баз Нафтозбуту знищили літаки противника⁵⁶.

Водночас були й інші причини, які негативно позначилися на проведенні та результатах вивезення тракторів і сільськогосподарської техніки. Так, організованому початку евакуації завадило несвоєчасне визначення ДКО термінів,

умов і маршрутів пересування техніки та іншого колгоспного майна, а також заборона здійснювати заходи з евакуації та знищення техніки і майна у зоні за 70-кілометровою смугою від лінії фронту — щоб не деморалізувати населення й не послаблювати тил Червоної армії. Під час евакуації ряд керівників земельних органів та МТС порушували вказівки ДКО і Наркомземів СРСР та УРСР про порядок її здійснення. Мали місце випадки, коли замість вирішення питань, пов'язаних з евакуацією, директори МТС виїжджали самі, кидаючи техніку, майно та людей напризволяще. У багатьох МТС після виведення тракторів припинялася будь-яка діяльність. Працівникам, які звільнялися з роботи, не виплачували зароблені ними гроші й не видавали довідку про розрахунок. Мали місце факти, коли керівниками тракторних колон призначалися випадкові особи, які не могли вирішувати проблеми, що виникали під час пересування техніки до місця призначення. Те, що механізаторам, які переганяли трактори, не дозволяли брати з собою сім'ї, призводило до того, що частина їх залишали машини на шляхах пересування і намагалися повернутися до своїх домівок та родин. Часто неправильно оформлялися (а то й взагалі не видавалися) супровідні документи про видачу матеріальних цінностей і коштів, що створювало умови для різноманітних зловживань, незаконного привласнення великих сум грошей⁵⁷. Як свідчать документи, частина керівників колон та велика кількість водіїв при перших же нальотах ворожої авіації пускалися навтьоки, кидаючи техніку просто неба. На початку війни нерідко вздовж шляхів можна було побачити багато тракторів, комбайнів та інших покинутих машин. Часто вони залишалися у цілком справному стані й використовувалися окупантами для своїх потреб. Місцеві жителі розбирали ці машини на запчастини, а вже під час окупації збували деталі на ринках або намагалися обміняти на продукти харчування.

Унаслідок неузгодженості дій військового та цивільного керівництва фактично було провалено переведення на лівий берег Дніпра сільськогосподарської техніки, яка ціною величезних зусиль була виведена з областей Правобережжя. А коли

після катастрофічного розгрому військ радянського Південно-Західного фронту під Києвом противник фактично без великих перешкод зміг оволодіти територією Лівобережної України, то велика кількість техніки та цінного майна, що свого часу були евакуйовані з правого берега Дніпра на лівий, також потрапила до його рук. У результаті зусилля, що докладалися для вивезення техніки і майна з території Правобережної України, у більшості випадків виявилися марними.

Часом неорганізоване проведення евакуації колгоспного та радгоспного майна створювало сприятливі умови для зловживань, які були пов'язані з його привласненням та розкраданням, причому це явище було розповсюджене по всій території УРСР.

У великих масштабах проводилась евакуація худоби. Колгоспи і радгоспи виводили в тил своїм ходом перш за все поголів'я великої рогатої худоби, коней та овець. Евакуація свиней, які не могли витримати довгого переходу, планом не передбачалася. Проте з ініціативи господарських, радянських та партійних органів України господарства правобережних, а потім і лівобережних областей усе ж відправили на схід значну частину поголів'я свиней.

Громадська худоба кожного колгоспу і радгоспу об'єднувалася в окремих гурт, який переганяла група селян-погоничів на чолі з бригадиром. Вони повинні були забезпечувати рух тварин, годувати і напувати худобу, видоювати, обслуговувати у зоотехнічному відношенні, забезпечувати її збереження на довгому шляху до Волги. Згідно з директивними вказівками, категорично заборонялося переганяти худобу тими дорогами, якими пересувалися війська. Натомість рекомендувалося все поголів'я переганяти на лівий берег Дніпра полями, знищуючи таким чином урожай зернових і технічних культур⁵⁸.

Воєнна обстановка не дозволила провести евакуацію громадського стада з областей Західної України. А от колгоспи правобережних районів відправили на схід більшість поголів'я. Лише у Полтавську та Чернігівську з Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей було перегнано понад 1 млн 158 тис. голів. У широких

масштабах провели в липні відправку худоби колгоспи Одеської, Кіровоградської та правобережних районів Дніпропетровської областей. На 10 вересня 1941 р., тобто на час, коли правобережні райони України були, в основному, уже окуповані, на лівий берег Дніпра, за неповними даними, перейшло й було відправлено далі за визначеними маршрутами понад 900 тис. голів великої рогатої худоби, 860 тис. овець, 114 тис. коней і близько 240 тис. свиней. Це становило 56,8% поголів'я великої рогатої худоби, 64,5% овець і 7,6% коней від наявних у колгоспах правобережних областей на 1 січня 1941 р.⁵⁹

У серпні до виведення худоби приступили й лівобережні області УРСР. Використавши запас часу, вони більш ґрунтовно підготувалися до евакуації й провели її у ширших масштабах, ніж це вдалося зробити на Правобережжі. Першими, природно, розпочали евакуацію області, розташовані ближче до Дніпра. Усього на 10 вересня 1941 р. з Полтавської, Чернігівської, Сумської, Дніпропетровської та Запорізької областей відправлено 549,9 тис. голів великої рогатої худоби, 797,6 тис. овець, 168,8 тис. коней та 977,4 тис. голів свиней⁶⁰.

Загалом станом на 20 жовтня 1941 р. з колгоспів УРСР було піднято до евакуації таку кількість худоби: коней — 469,9 тис. голів, або 14,2% від наявних на 1 січня 1941 р.; великої рогатої худоби — 2 млн 155,1 тис., або 59,8%; овець — 2 млн 750 тис., або 82,1%; свиней — 877,6 тис. голів, або 26,7%. Із цієї кількості перегнано за межі УРСР і надійшло в області РРФСР: коней — 158,1 тис. голів, великої рогатої худоби — 1 млн 080,7 тис., овець — 761,5 тис., свиней — 168,9 тис. голів, або, відповідно, 31,8%, 50,1%, 64,0% і 19,2% від кількості худоби, піднятої до евакуації⁶¹. При цьому слід зазначити, що частина евакуйованої худоби здавалась у дорозі заготівельним організаціям та військам. За період від 1 липня до 1 жовтня 1941 р. лише базами системи «Заготхудоба» в порядку заготівлі на 1942 р. від колгоспів і радгоспів УРСР було прийнято 56 540 голів худоби⁶². Свині, а також молодняк великої рогатої худоби, що залишились у колгоспах та радгоспах після евакуації, були роздані колгоспникам, робітникам і службовцям.

Евакуація колгоспного поголів'я тривала до грудня 1941 р. Худоба в основній масі дійшла до Воронежської, Ростовської, Сталінградської, Саратовської областей і Ставропольського краю. Частина її була евакуйована також у Тамбовську, Пензенську області, Краснодарський край, Калмицьку АРСР та Казахську РСР. Під час перегону в осінньо-зимовий період і через брак умов для зимівлі більша частина поголів'я була здана для забою державним заготівельним і переробним організаціям, підприємствам та армійським частинам. Це дозволило зберегти велику кількість продуктивної худоби у глибинних тилових районах СРСР.

Переобліком, здійсненим у лютому — березні 1942 р., було виявлено на перетримці в областях РРФСР евакуйованої з колгоспів УРСР 333,2 тис. голів великої рогатої худоби, 672,6 тис. овець, 117,9 тис. коней. У 1942 р. у зв'язку з подіями на фронті поставлена на перетримку худоба з УРСР була евакуйована повторно. Це також призвело до великих її втрат⁶³.

Повніше й організованіше провели евакуацію худоби на схід радгоспи України. Станом на 5 жовтня 1941 р. повністю підняли до евакуації свою худобу 187 господарств системи Наркомату радгоспів УРСР. 180 радгоспів цієї системи, про які існують дані, евакуйовали на той час 86 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. коней, 142 тис. свиней і 201,5 тис. овець⁶⁴.

На перше червня 1942 р. на некупованій території України (у Ворошиловградській області, 15 районах Харківської й 3 районах Сталінської областей) після евакуації основного поголів'я у 1941 р. в колгоспах залишилася така кількість тварин: 74,5 тис. коней, 66,5 тис. голів великої рогатої худоби, 21,0 тис. свиней, 49,3 тис. овець і кіз. У радгоспах залишилося: 2,9 тис. коней, 5,1 тис. великої рогатої худоби, 0,8 тис. свиней, 10,2 тис. овець і кіз⁶⁵.

Після поновлення влітку 1942 р. наступу німецьких військ поголів'я всіх колгоспів і радгоспів цих областей переганялося на Дон, а також за річку Оскіл разом з евакуйованою худобою Воронежської, Сталінградської та Ростовської областей, Краснодарського й Ставропольського країв. Окремого обліку худоби колгоспів і радгоспів України, яку переганяли в 1942 р. далі на

схід, не проводилося. Значна частина евакуйованої у цей час худоби була перехоплена противником.

Евакуація худоби, що відбувалася у стислі терміни, нерідко під бомбардуваннями та обстрілами, була дійсно важкою і супроводжувалася великими втратами. Та проблеми, що виникали з об'єктивних причин, ускладнювалися ще й організаційними помилками й безгосподарністю з боку відповідальних за евакуацію органів. Так, для деяких регіонів не визначили маршрут перегону худоби; не було організоване правильне зоотехнічне і ветеринарне обслуговування; супроводжуючий персонал часто добирався випадково, ніякої роз'яснювальної роботи з ним не велося. Усе це призвело до того, що велику кількість поголів'я з Київської, Полтавської, Харківської, Сумської і Чернігівської областей було направлено через райони, де лютувала епідемія ящура, що спричинило значні втрати. Під час нальотів ворожої авіації тварини часто розбігалися, а їх повторне гуртування не проводилося. Були випадки заміни і розбазарювання худоби під час перегону. Траплялося, що стада переганяли з неприпустимою швидкістю — 45–50 км на добу, погано була налагоджена годівля. Колгоспникам, які займалися перегонем худоби, часто не видавали належних у таких випадках грошей на дорогу, і вони були змушені харчуватися власним коштом. Через погане матеріальне і побутове забезпечення погоничів багато хто з них залишав гурти на шляхах пересування, а частину покинутих тварин привласнювали місцеві селяни. Так, у Запорізькій області під час прочісування плавнів загонами НКВС було виявлено близько 4 тис. голів великої рогатої худоби, залишеної місцевими колгоспами під час евакуації й привласненої селянами. У Костянтинівському районі Сталінської області мав місце продаж евакуйованої худоби приватним особам, у Старобешівському районі тієї ж області виявлено масовий обмін корів на молодняк. У період від 1 жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. у районах Ворошиловградської та Харківської областей бійцями винищувальних загонів у мародерів та цивільного населення було вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней⁶⁶.

Аналіз кінцевих наслідків евакуації худоби мимоволі спонукає замислитися — а чи варто було переганяти на такі великі відстані мільйони тварин, щоби потім забивати їх у місцях нового зосередження? Мабуть, доцільніше було б виводити у глибокий тил найпродуктивнішу частину стада, а решту у віддалених від фронту регіонах України забивати та переробляти у продукцію тривалого зберігання. Але це міркування сьогодення, а у той період так питання не стояло.

Великі труднощі виникли з евакуацією державних і колгоспних продовольчих ресурсів та сільськогосподарської сировини. Їх запаси були значними. Наприклад, лише у трьох областях — Одеській, Миколаївській і Кіровоградській — зберігалось 150 тис. т хліба врожаю 1940 р. А незабаром у великій кількості почало надходити нове зерно. Але вивезення збіжжя, іншого продовольства, сировини та матеріальних цінностей стримувалось обмеженістю транспортних засобів. Так, замість 72 тис. вагонів, необхідних Наркомзему УРСР для евакуації зерна з прифронтових районів, на 20 липня було виділено тільки 15 тис. Виникла загроза захоплення противником запасів хліба. У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували керівників залізниць безперервно подавати вагони для відвантаження зерна з Київської, Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської та Харківської областей. Завдяки цьому, хоч і з запізненням, за період від 1 липня до 23 жовтня 1941 р. вдалося вивезти за межі України 1 млн 667,4 тис. т зерна, 269,5 тис. т зернопродуктів, а також 4,9 тис. т насіння овочевих культур. Збіжжя, вивезене з України, становило приблизно восьму частину зернових, заготовлених у 1941 р. у тилкових районах країни. Упродовж третього кварталу за межі республіки вдалося вивезти 138,5 тис. штук великої та 213,8 тис. штук дрібної шкірсировини, 309,9 тис. штук свинячих шкір, 2157 т шерсті, на 8,8 млн крб хутра та 186 вагонів різної шкірсировини. Та попри значні зусилля вивезти всі продовольчі та сировинні запаси не вдалося. Тільки зерна й зернопродуктів на заготівельних пунктах, захоплених противником, залишилося понад 900 тис. т⁶⁷.

Евакуація ж колгоспників та їхніх сімей проводилася у значно менших масштабах. Так, у райони Поволжя залізницею планувалося вивезти 57 тис. сімей колгоспників, однак виконати це завдання повністю не вдалося у зв'язку з відсутністю рухомого складу. На 10 жовтня 1941 р., за неповними даними, із шести областей УРСР залізничним транспортом за Волгу було евакуйовано 10 301 сім'ю колгоспників із майном, об'єднаних у 136 колгоспів. Разом із радгоспами для роботи в тилу виїхало 40 тис. кваліфікованих робітників із родинами і майже 600 агрономів та зоотехніків. У наступні місяці кількість прибулих з України у райони Поволжя селян поступово збільшувалася. Тільки у Саратовській області на грудень 1941 р. розмістилося 140 колгоспів, 5101 колгоспник із сім'ями, 52 трактористи, комбайнери і механіки МТС та радгоспів, 540 агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інших фахівців сільського господарства. У Тамбовській області в 1943 р. працювали 7253 українські колгоспники. Евакуйовані з України селяни прибули і в інші регіони СРСР. Так, сотні евакуйованих українських колгоспів та окремих колгоспників оселилися в Азербайджані, Грузії, Казахстані, у Гур'євській, Астраханській, Волгоградській, Уральській, Оренбурзькій, Тамбовській, Куйбишевській, Рязанській та інших областях⁶⁸.

Дещо кращою була ситуація з евакуацією фахівців сільського господарства. Лише у серпні — вересні відділ кадрів Наркомзему УРСР відправив на постійну роботу у східні області СРСР 2500 фахівців сільського господарства⁶⁹. Вище вже наводилися дані про кількість евакуйованих з України до Саратовської області спеціалістів. В інших районах Російської Федерації перебувало 2838 комбайнерів, механіків, агрономів та інших фахівців сільського господарства з України. Крім того, при відділі кадрів Наркомзему СРСР (розміщувався у м. Енгельс Саратовської області) було сконцентровано 2566 спеціалістів-аграріїв з УРСР, яких тимчасово залучали до роботи у центральному апараті та господарських органах Наркомзему СРСР⁷⁰.

Це, безсумнівно, один із позитивних результатів евакуації. Однак кількість евакуйованих колгоспників становила дуже незначну частину у порівнянні з тими, хто залишився на

окупованій території. По суті держава, забравши в екстремальних умовах із села його найцінніші людські та матеріальні ресурси, кинула мільйони селян на поталу загарбникам. Та й переважна більшість сільських мешканців з огляду на стрімке просування німецької військової армади, не будучи впевненою в тому, що її можна буде зупинити, не виявляли бажання залишати свої домівки, особисте господарство та майно.

Таким чином, у результаті проведеної в перший період війни евакуації ресурсів сільського господарства УРСР удалося врятувати від ворога їх значну частину, поставивши на службу обороні. Це був подвиг українського селянства. Однак реальний стан справ з евакуацією був далеко не таким, як це подавала офіційна радянська історіографія, замовчуючи, насамперед, великі втрати під час її проведення та справжні наслідки. Урешті-решт значна частина техніки, худоби, майна і продовольства не дісталася ворогові після неймовірних, але, на жаль, інколи марних зусиль десятків тисяч селян-евакуаторів. Прорахунки, що мали місце у ході евакуаційної епопеї, згубно позначилися на економічному становищі СРСР, ускладнивши розв'язання соціальних питань у тилу й постачання діючої армії. Водночас негативним наслідком евакуації, що проходила під гаслом «Нічого не залишати ворогові!», було й те, що у процесі її здійснення нерідко руйнувалися господарські об'єкти, знищувалися інвентар та майно, котрі не можна було вивезти, але які були потрібні селянам у подальшому з господарського та соціального поглядів. Хоча перед евакуацією селянам і роздавалися продовольство, тварини (свині, молодняк великої рогатої худоби), предмети широкого вжитку, що стало невеликим резервом для їх виживання в роки окупації, однак значна кількість хліба та іншого продовольства таки була знищена. У багатьох випадках селяни з болем та обуренням реагували на подібні дії, а подекуди навіть чинили опір їх проведенню.

2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У геостратегічних та військових планах нацистської Німеччини особливо важлива роль відводилася сільськогосподарському потенціалу України, саме за рахунок якого керівництво Третього райху мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем — створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини й окупованої нею Європи, так і вермахту на час війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли А. Гітлер та інші нацистські керівники. Уже після початку Другої світової війни в розмові з представником Ліги Націй К.Я. Буркгардом фюрер зазначив: «Мені потрібна Україна, щоби нас знову не заморили голодом, як в останній війні»⁷¹. 21 червня 1941 р., за день до нападу на СРСР, А. Гітлер писав Б. Муссоліні, що в результаті війни на Сході «вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу»⁷². 22 серпня 1941 р. у записці з приводу плану подальшого ведення війни проти СРСР А. Гітлер вказував, що одним із найважливіших завдань має стати оволодіння районами України і Причорномор'я, які є важливою сировинною та продовольчою базою⁷³. Райхсміністр східних територій А. Розенберг зазначав: «Завдання України полягають у тому, щоби забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент — сировиною»⁷⁴.

Основні ідеї керівників нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення в директивних документах Третього райху, які визначали плани на період війни та на перспективу, зокрема, у складених ще до війни «Директивах з керівництва

економікою нових окупованих східних областей» («Зелена тека» Г. Герінга). У цьому документі наголошувалося, що використання окупованих східних областей «повинне проводитися насамперед у галузі продовольчого та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії [...] Першим завданням є якнайшвидше [...] забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоби таким чином полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт»⁷⁵. У ході війни положення цього основного документа, які стосувалися питань продовольчого постачання вермахту й Третього райху, було доповнено та конкретизовано різного роду наказами й розпорядженнями вищих нацистських чиновників, цивільного та військового керівництва.

Відомо, що гітлерівці розраховували щорічно вивозити до Німеччини з окупованих областей СРСР 10–11 млн т зерна, близько 40 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 260 тис. т цукру⁷⁶, значну кількість м'ясних та інших продуктів. Потреба ж німецьких військ у продовольстві на Східному фронті також була надзвичайно великою. Так, на весну 1942 р. вона щорічно сягала 1,5 млн т хліба, 1,8 млн т вівса, 600 тис. т м'яса, 100 тис. т жирів і т. п.⁷⁷ Планувалося, що більшу частину цього продовольства повинна була поставити Україна.

Принагідно зазначимо, що покращити свої продовольчі справи за рахунок захоплених районів України планували й союзники Німеччини у війні з СРСР. Так, лише для діючих на території УРСР військових частин командування румунських окупаційних військ розраховувало одержувати щорічно 94 500 т пшениці, 311 000 т фуражу, 206 500 т кормів для коней, 135 500 т картоплі⁷⁸.

Таким чином, у гітлерівських планах щодо України питання продовольства та іншої сільськогосподарської сировини стояло на першому місці. На його вирішення і була спрямована окупаційна політика в аграрному секторі, реалізація якої покладалася на Східний штаб економічного керівництва.

На початковому етапі окупації українські села стали об'єктами тотального пограбування з боку частин вермахту. Насамперед відбиралося продовольство, яке розподілялося між військовими структурами, окремими військовослужбовцями, або відправлялося до Німеччини. Військова влада відверто санкціонувала таке пограбування. Так, у наказі військового інтенданта верховного командування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. вказувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожен командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»⁷⁹. Про обсяги мародерства окупантів частково можна судити по тому, що тільки до вересня 1941 р. зі східного фронту від солдатів та офіцерів до Німеччини надійшло 11 млн 600 тис. продовольчих посилок⁸⁰.

Та вже незабаром нацистська верхівка, усвідомлюючи, що одноразовими реквізіціями завдання безперебійного постачання продовольством вермахту та країни вирішити не можна, зобов'язала військове командування й цивільну окупаційну владу припинити неконтрольоване пограбування продовольчих ресурсів і забезпечити планомірну експлуатацію сільського господарства України. Головним завданням було визначено організацію сільськогосподарського виробництва. Саме за рахунок цього передбачалося одержувати основну частину продовольства і сировини. Щоправда, серед нацистських вождів, як напередодні війни, так і на самому її початку, думки щодо методів здійснення цього стратегічного завдання розходилися. Керівництво міністерства у справах окупованих територій на чолі з А. Розенбергом виступало за розпуск колгоспів і вважало, що сільськогосподарське виробництво має базуватися на індивідуальних господарствах. Відомство чотирирічного плану на чолі з райхсміністром Г. Герінгом вважало за необхідне зберегти радянську колгоспно-радгоспну систему і планувало організувати виробництво на базі великих господарств. Г.Герінг та його оточення сподівалися, що це

полегшить контроль за виробництвом продукції, її збиранням і вивезенням до Німеччини. Організаційні зміни в аграрному секторі в умовах війни вони вважали недоцільними, тому що це вимагало не лише значних зусиль, а й часу. Вагомим аргументом на користь збереження колгоспно-радгоспної системи слугувало й те, що перехід до індивідуального сільського господарства потребував значного матеріально-технічного підкріплення, адже для дрібних селянських господарств необхідна була велика кількість сільськогосподарського реманенту, інвентарю й техніки. У «Зеленій теці» прямо наголошувалося, що «через відсутність інструментів і машин для відновлення дрібних селянських господарств мають бути збережені великі сільськогосподарські підприємства»⁸¹. Привабливою була й перспектива використати колективістські традиції українських селян, їхні навички спільної праці та насамперед — сталінський досвід господарювання у сільському господарстві як ефективну форму експлуатації селян. Урешті за підтримки А. Гітлера було обрано варіант організації сільськогосподарського виробництва на базі великих господарств і він домінував не лише на початку, а й упродовж усієї окупації.

Окупаційною владою вживалися енергійні заходи щодо відновлення діяльності колгоспів, радгоспів і МТС. Процес організації їх роботи був детально регламентований численними розпорядженнями, службовими вказівками та інструкціями, в яких містилися детальні настанови щодо організації та змісту виробничого процесу, використання техніки й тягла, залучення до роботи сільського населення, тривалості робочого дня й оплати праці, функціональних обов'язків керівників і спеціалістів, заходів покарання за ухилення від роботи, недобросовісне виконання обов'язків та ін.

Для наведення порядку у сільській місцевості, відновлення колгоспів і радгоспів та організації на цій базі сільськогосподарського виробництва окупаційна влада, як військова, так і цивільна, застосовувала заходи агітаційно-пропагандистського, попереджувального, обмежувального та репресивно-карального характеру. У селах запроваджувалася комендантська

година, під страхом розстрілу заборонявся грабунок майна колгоспів та радгоспів, крадіжки сільськогосподарської продукції. Земля, усе майно колгоспів і радгоспів, знаряддя праці оголошувалися німецькою власністю. У господарствах проводилася ретельна інвентаризація майна, усе привласнене або вкрадене мало бути повернуте. Негайно відновлювалася праця в колгоспах і радгоспах. При цьому було збережено деякі елементи колишньої організації аграрних господарства — бригади, ланки, бригадири, ланкові, обліковці тощо.

Питаннями організації сільськогосподарського виробництва на окупованих територіях УРСР займався розгалужений апарат. Так, у межах райхскомісаріату Україна центральним органом, що керував цим процесом, був «Централь-Ост» у Києві. Йому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо» — господарського командування, що керували аграрною галуззю у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільгоспокомендантам. Окружне управління, своєю чергою, поділялося на управи — організаційну, пропаганди, статистики й землевлаштування, тваринництва, рослинництва. На чолі кожної управи стояв офіцер, який мав помічників — спеціалістів з кожної галузі господарства. При управах були ще спеціальні референти з МТС, рибальства, сільськогосподарських шкіл та ін. В округах (гебітах) сільським господарством віддали гебітсландвірти, а в районах — крайсландвірти, або районні сільгоспуправителі з групою господарських комендантів (офіцерів). У віданні районних комендантів був штат дільничних німецьких комендантів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів. Призначені окупантами керівники господарств відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах.

Наприкінці 1942 р. окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції у «громадських господарствах» запровадила додаткову форму керівництва на місцях — «опорні пункти», що створювалися по одному на 3–4 села, або на 6–8 «громадсь-

ких господарств». Опорний пункт складався з агронома, бухгалтера й технічного працівника під орудою господарського офіцера. Таким чином для керівництва сільським господарством на території райхскомісаріату Україна окупанти створили розгалужений апарат: центр, 6 окружних, 114 крайових, 431 районних, 2870 опорних пунктів⁸². Весною 1942 р. штат німецьких сільгоспкерівників нараховував 7 тис. осіб, а до кінця окупації їх кількість зросла до 15 тис.⁸³

Крім німецького діяв ще український цивільний апарат земельних органів — окружні, обласні та районні земельні управи (агроуправління, на чолі яких стояли головні агрономи). Цивільні земельні управи були по суті робочим інструментом німецького сільськогосподарського командування, безпосередньо підлягаючи його органам. Функції цих управ зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування та ін. Вони не мали права видавати накази або розпорядження, а коли й ухвалювали якісь рішення, то тільки за вказівкою та з дозволу німецького сільськогосподарського командування. Планування виробництва в аграрному секторі, організація й проведення основних сільськогосподарських робіт, реалізація продукції цілком зосереджувалися в руках німецького керівництва⁸⁴.

Така структура органів управління сільським господарством існувала тільки у віддалених від театру воєнних дій окупованих районах. У прифронтовій зоні, де всі адміністративні функції здійснювало безпосередньо військове командування, питання організації сільськогосподарського виробництва та заготівлі продовольства за дорученням господарського штабу «Схід» вирішували господарські інспекції груп армій і підпорядковані їм різноманітні господарські та заготівельні команди, окружні й районні сільськогосподарські фіурери та коменданти, що призначалися військовим командуванням⁸⁵. Різниця між військовою і цивільною адміністраціями практично не було, адже їхні завдання й методи управління сільським господарством були майже ідентичними.

Наявність такої розгалуженої мережі органів управління сільським господарством у поєднанні з численними економіч-

ними структурами, залучення до роботи в них великої кількості кваліфікованих фахівців дозволяло отримувати досить повну й достовірну інформацію про стан справ в аграрному секторі, наявні ресурси сільськогосподарської продукції та робочої сили, обліковувати їх, контролювати розподіл. Оскільки контроль був тотальним, українське село потрапило в повну залежність від окупаційних властей.

На базі відновленої колгоспно-радгоспної системи окупантам упродовж літа 1941 р. — лютого 1942 р. вдалося у певній мірі налагодити сільськогосподарське виробництво, зокрема частково зібрати урожай 1941 р. За рахунок використання головним чином ручної праці на більшій кількості площ зернові були скошені та заскритовані. Проте, як свідчать офіційні німецькі документи, обмолотити вдалося лише незначну частину зернових. В умовах осінньої негоди та ранніх морозів в усіх регіонах України неповністю було зібрано врожай цукрового буряка, соняшника, кукурудзи, овочів, картоплі та інших сільськогосподарських культур. Не вдалося окупантам організувати й заготівлю необхідної кількості кормів для худоби.

Невдача зі збиранням урожаю восени 1941 р. призвела до зривів у забезпеченні зерном частин вермахту, що вели боротьбу на німецько-радянському фронті. Як зазначалося у звіті відділу тилу командуючому військами оперативного тилового району групи армій «Південь», до 30 грудня 1941 р. з необхідних для забезпечення військ 600 тис. т зерна, поставки якого повинні були здійснюватися з районів на схід від Дніпра, було заготовлено лише 100 тис. т⁸⁶. Під загрозою зриву опинилося й постачання 900 тис. т зерна до Німеччини, яке мали заготовити у районах західніше від Дніпра. Незадовільно здійснювалася відправка для підрозділів вермахту овочів, картоплі та іншої рослинницької продукції⁸⁷.

Наприкінці 1941 р. в окупантів також виникли великі проблеми із заготівлю тваринницької продукції. Керівництво Третього райху та окупаційна влада, розраховуючи на те, що основна її частина вироблятиметься у великих господарствах, із самого початку окупації значну увагу приділяли відновленню роботи тваринницької галузі в колгоспах і радгоспах.

У перші ж місяці було вжито суворих заходів щодо припинення масових несанкціонованих реквізицій та заготівель худоби військовими частинами й окремими військовослужбовцями, на колгоспні та радгоспні ферми поверталася худоба, що залишилася після радянської евакуації, зокрема перехоплена наступаючими німецькими військами, покинута під час евакуації на Правобережжі України, а також привласнена селянами. Проводилися протиепізоотичні заходи, залучалися до роботи ветеринарні та зоотехнічні кадри, які залишилися на окупованій території. Однак усі ці дії не дали бажаного для окупантів результату. І хоча у селах функціонували тваринницькі ферми, однак поголів'я худоби на них було значно меншим, ніж у довоєнний період, що не дозволяло задовольнити бодай поточні потреби вермахту. Водночас мали місце проблеми зі зберіганням та переробкою заготовленої сільськогосподарської продукції внаслідок браку складських приміщень, переробних підприємств, енергоносіїв.

Провал планів хлібозаготівель змушував окупантів вдаватися до силових заходів. У другій половині грудня 1941 р. — січні 1942 р. силами військ та поліції було проведено конфіскацію всіх наявних запасів хліба в колгоспах, радгоспах та у населення⁸⁸. Однак подібні акції суттєво поліпшити стан із хлібозаготівлею не могли, адже потрібної кількості зерна ані у великих господарствах, ані у сільського населення не було.

У ситуації, що склалася, окупаційна влада змушена була вирішувати проблему хлібозаготівель шляхом організації збирання та обмолоту зернових, що залишалися на полях господарств у скиртах та снопах. Але оскільки господарські структури були неспроможні власними силами провести молотіння й організувати транспортування зерна, гітлерівці для організації цих робіт вдавалися до екстрених заходів, залучаючи військові частини. У цій кампанії, керівництво якою покладалося на командувача військами оперативного тилового району «Південь» генерала Фрідеріці, із 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. взяли участь 213-а, 444-а та 62-а німецькі охоронні дивізії, 102-а, 105-а, 108-а і 111-а бригади та 202-й кавалерійський корпус румунської окупаційної групи, особо-

вий склад польових та гарнізонних комендатур, а також підрозділи допоміжної поліції. Війська зобов'язувалися примусово залучати до збиральних робіт селян і військовополонених, наглядали за працюючими, забезпечувати збереження збраного зерна⁸⁹. Господарські управління мали надати робочу силу для обмолоту і транспортування збіжжя, забезпечити розчищення доріг від снігових заметів, створити транспортні підрозділи з возів та саней для перевезення снопів на токи та зерна на заготівельні пункти, забезпечити їх тарою, надати технічні засоби для молотіння та необхідну кількість пального. За потреби дозволялося використовувати запаси пального, призначені для весняних польових робіт. Усе заготовлене зерно підлягало реквізиції для потреб вермахту і Німеччини. Одночасно окупаційна влада розпорядилася організувати збирання силами міських робітників тієї частини врожаю, що з осені лежала на полях у валках і була вже непридатною для обмолоту⁹⁰.

Однак, незважаючи на такі широкомасштабні заходи, досягти бажаних результатів не вдалося. У червні 1942 р. на нараді у Е. Коха в Ровно представник головного відділу продовольства і сільського господарства райхскомісаріату змушений був констатувати, «що в теперішній час на першому плані всіх сільськогосподарських робіт стоять усе ще незакінчені роботи з обмолоту врожаю 1941 р.», а «норма здачі зерна на Україні не виконана ще і на 40%»⁹¹. Що ж до загальних підсумків збирання багатого врожаю 1941 р., то він був зібраний на 60–70%, з чого для потреб німецької армії окупанти виділили 1 млн т⁹².

Незважаючи на всі зусилля нової влади, восени 1941 р. фактично було провалено оранку та посівну кампанію. Осіння оранка на зяб становила лише 2% від загальних площ оброблюваних земель, тоді, як до окупації вона сягала 38–40%. Озиминою було засіяно 22% загальних площ орних земель (до війни озимі сіялися на 33%). До того ж, фахівці прогнозували, що внаслідок ранніх морозів, які вдарили вже у жовтні 1941 р., могло вимерзти понад 35% озимих посівів⁹³. Такі результати були спричинені тим, що окупантам не вдалося належно організувати роботу у відновлених ними колгоспах та радгоспах, а також

відсутністю необхідної кількості сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних матеріалів, спеціалістів, робочої сили, живого тягла й посівного зерна. Не сприяли й погодні умови — часті дощі та ранні морози. До певної міри на результати осінніх польових робіт вплинув і саботаж із боку селян, хоча у цей період війни він ще не набув масового характеру.

Невдачі при проведенні осінніх польових робіт зумовили вжиття окупаційною владою досить суворих заходів щодо підготовки до весняної сівби 1942 р. Розраховували, що організованим проведенням весняної посівної кампанії при значному розширенні площ ярових культур можна буде виправити становище, що склалося після провальної осінньої посівної. У низці циркулярів, направлених на місця у грудні 1941 р. — лютому 1942 р. адміністрацією райхскомісаріату «Україна» містилися вимоги вже взимку звільнити поля від бур'янів, відремонтувати весь сільськогосподарський інвентар, для весняного обробітку полів широко використовувати людську робочу силу⁹⁴. Ставилося завдання посіяти весною максимальну кількість зернових і технічних культур, щоби досягти необхідного продовольчого балансу, розрахованого на постачання вермахту і Німеччини. Затвердженими планами передбачалося посіяти 1 млн 345 тис. га ярової пшениці, 1 млн 326 тис. га ячменю, 800 тис. га проса, 192 тис. га гречки, значно збільшити посіви олійних культур, картоплі, овочів⁹⁵.

У спеціальному циркулярі райхскомісара України Е. Коха («Щодо весняної посівної кампанії 1942 р.»), надісланому 18 лютого 1942 р. всім відділам райхскомісаріату, генеральним окружним комісарам, їх головним відділам та установам, сільськогосподарським керівникам округів, районів, дільниць вкотре роз'яснювалася важливість весняної посівної кампанії та наголошувалося на необхідності здійснити надзвичайні заходи для того, щоби досягти максимальних результатів, а також давалися детальні вказівки щодо плану весняної посівної кампанії, структури та обсягів сівби, термінів і технології проведення посівних робіт, підготовки та використання сільськогосподарської техніки, живого тягла, у тому числі корів, які належали селянам та ін.⁹⁶

Рішучих заходів із підготовки до весняно-польових робіт уживало й військове командування прифронтової зони. Так, наказом командувача охоронними військами оперативного тилу групи армій «Південь» від 31 березня 1942 р. про підготовку весняної сівби командування 213-ї та 444-ї охоронних дивізій, а також 194-а та 197-а польові комендатури зобов'язувалися використати на весняно-польових роботах армійських коней, котрі перебували в їхніх підвідомчих районах. А начальник поліції безпеки і СД оперативного тилового району цього ж угруповання зобов'язав свої служби на місцях пильно стежити за тим, щоб до обслуговування сівалок залучались абсолютно надійні селяни, оскільки саме тут «найлегше можна здійснити акт шкідництва»⁹⁷.

Нестачу техніки і живої тяглової сили під час весняної посівної кампанії вищі німецькі посадовці розраховували компенсувати використанням примусової людської праці. Так, у директиві райхскомісаріату «Україна» від 7 грудня 1941 р. наголошувалося: «Унаслідок того, що для необхідного весняного обробітку полів не вистачає тяглової сили, необхідно застосовувати людську робочу силу [...] Ті весняно-польові роботи, які можна, слід виконувати вручну»⁹⁸. При цьому нацисти планували залучити до ручних робіт не лише все сільське населення, включаючи старих і підлітків, а й міських жителів. Про такі наміри свідчило, зокрема, розпорядження райхскомісара України від 22 січня 1942 р. щодо відправки 50 тис. городян на ручне копання полів для весняної сівби зернових поблизу міста Києва під наглядом поліції й без оплати праці⁹⁹. По всій Україні передбачалося також створення пересувних робочих бригад із міської молоді для використання на польових роботах від весни до пізньої осені.

Окупаційна влада дала дозвіл використати під час весняних польових робіт 1942 р. і частину військовополонених українців. Згідно з наказом командування сухопутних військ вермахту від 25 грудня 1941 р. (під назвою «Звільнення радянських військовополонених української національності»), начальникові тилового району групи армій «Південь» дозволялося з трьох пересильних таборів (171-го, 182-го і 250-го) відпустити

додому для використання на сільськогосподарських роботах військовополонених української національності, які перед війною працювали у сільському господарстві й проживали на території, контрольованій цією групою армій¹⁰⁰.

Починаючи з лютого 1942 р. господарювання окупантів в українському селі здійснювалося на засадах реформи, проведеної за сценарієм імперського міністерства у справах східних окупованих областей. Початок їй поклав закон «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р., яким передбачався «планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до товаристськи зв'язаних або самостійних селянських господарств»¹⁰¹. Метою цієї реформи, насамперед, було прагнення окупантів створити прошарок населення, задоволеного аграрною політикою німців, яке б унаслідок цього підтримувало окупаційну адміністрацію, ставши соціальною базою «нового ладу». Іншою причиною було те, що залишена німцями колгоспно-радгоспна система була «радянською» за своєю сутністю й тривале її використання не могло бути прийнятним для них з політичного погляду. Це могло скомпрометувати нову владу, яка проголосила себе борцем з усіма радянськими й більшовицькими «залишками». Ще однією причиною, яка підштовхувала керівництво Третього райху до проведення реформи, стало поширення в окупованих регіонах невдоволення серед селян, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів й отримання землі.

Перший етап реформи передбачав перетворення колгоспів у «громадські господарства». Виробництво в них мало здійснюватися на основі директив Третього райху під керівництвом і наглядом призначеного окупаційною владою управляючого. Присадибні ділянки селян оголошувалися приватною власністю. Радгоспи (перейменовані у «державні господарства») й МТС (на базі яких передбачалося створення сільськогосподарських баз) залишалися у державній власності.

На наступному етапі реформи «громадські господарства» передбачалося перетворити у «хліборобські спілки» (сільськогосподарські кооперативи, товариства тощо). Проголошувалось, що у громадських господарствах, де існуватимуть відповідні

господарські й технічні передумови, земля може бути передана селянам для індивідуального обробітку та користування. Такі перетворення могли здійснюватися лише з дозволу окупаційної влади, а він, своєю чергою, даватиметься тим громадським господарствам, які виконали всі свої зобов'язання перед окупаційною владою, зокрема щодо норм здачі сільськогосподарської продукції. Об'єднані у хліборобські спілки селяни зобов'язувалися обробляти виділені їм наділи та збирати врожай. У таємному німецькому документі під назвою «Пропагандистські тлумачення аграрного порядку» вказувалося, що за новим законом селянин може вільно проявляти особисту ініціативу, але користуватися прибутками від своєї землі буде лише по закінченні війни.

Третій, завершальний, етап аграрних перетворень передбачав створення індивідуальних селянських господарств у формі відрубів і хуторів на переданих у користування, а не у приватну власність, громадських землях. Здійснення його відкладалось до завершення війни. Коли виникало питання, чому передача землі у приватну власність відкладається на невизначений термін, окупанти пояснювали це тим, що потрібно дочекатися повернення «бійців із фронту, які в першу чергу мають право на наділення майновими об'єктами у східних областях, і без яких використання східного краю з новим проширком підприємців із краяхів, найбільш заслужених німецьких сил не може бути здійснене»¹⁰². Але головна причина, зрозуміло, полягала не у цьому. Окупанти боялися, що, розпустивши великі господарства, вони не зможуть одержати необхідну кількість продовольства через низьку товарність дрібного селянського господарства і руйнацію аграрного виробництва в умовах війни. Тому в одній із директив прямо наголошувалося, що «наділення землею для особистого користування і тому подібні підготовчі заходи до майбутнього відновлення приватної власності повинні [...] здійснюватися з особливою обережністю, оскільки створення надлишків стане неможливим із самого початку»¹⁰³.

Обіцяючи одноосібні господарства окупанти розраховували пробудити приватновласницькі інстинкти і забезпечити підтримку, або хоча б нейтралітет, якщо не всього селянства, то значної

його частини. Але ці розрахунки зазнали краху. Попри значні пропагандистські зусилля навколо закону про запровадження приватної власності на землю, практично для його реалізації не було вжито ефективних заходів. За даними окупаційної адміністрації, станом на 1 грудня 1942 р. у райхскомісаріаті «Україна» з 16 536 громадських господарств лише 10,4% було перетворено у хліборобські спілки¹⁰⁴, а до травня 1943 р. — 12,1%¹⁰⁵.

Згідно із земельним законом, усі колишні радгоспи перейменовувалися в «державні маєтки» та підпорядковувалися створеному в Києві Головному управлінню державних маєтків, яке складалося з декількох відділів — агрономії, механізації, тваринництва та ін. В округах державними маєтками керували окружні управління й, крім того, на кілька маєтків призначався німецький управитель — оберляйтер, який розпоряджався ними на власний розсуд. Усі маєтки мали комендантів, що підпорядковувалися окружному сільгоспоменданту по радгоспах. У кожному державному маєтку був ще й управитель із місцевого населення. Управителями керував окружний агроном по радгоспах, який підпорядковувався управлінню держмаєтками. Поряд з останнім існувало ще так зване «Українське бюро держмаєтків», функції якого зводилися до надання допомоги державним маєткам у питаннях агротехніки, організації праці тощо.

Точні дані про кількість державних маєтків, створених окупантами на території України, відсутні. За повідомленнями німецької та окупаційної преси (1942–1943 рр.), їх налічувалося від 2515 до 3215, земельна площа кожного господарства становила понад 6 тис. га.¹⁰⁶ Переважна більшість держмаєтків була колишніми радгоспами. Інші були створені на базі ліквідованих за невиконання поставок сільгосппродукції колгоспів і громадських господарств.

Ще в 1941 р. частина земель радгоспів і колгоспів, а в 1942 р. — державних маєтків та громадських господарств була роздана німецьким власникам, головним чином генералам та офіцерам СС, найактивнішим прибічникам гітлерівського режиму, а також високопоставленим чиновникам окупаційної влади для створення приватних сільськогосподарських маєтків.

Із липня 1942 р. організацією сільськогосподарських маєтків для есесівців керував начальник німецьких концтаборів О. Поль (концтабори входили до системи СС). У стислі терміни він створив приватні маєтки на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га. У зв'язку з тим, що у деяких випадках нові власники землі втрачали відчуття міри, райхсфюрер СС Г. Гімmlер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, яким обмежив площу маєтків — не більше 160 га. Керівники Третього району не бажали розбазарювати землю на створення нечисленних латифундій — вона була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків гектарів¹⁰⁷. На Київщині було створено 19 поміщицьких маєтків і 2636 фермерських господарств, яким належало 519 998 га привласнених найкращих земель та велика кількість сільськогосподарських машин. На території Волині та інших західних областей було організовано 1199 поміщицьких маєтків, в яких сконцентрувалося 546,5 тис. га земельних угідь, десятки тисяч голів худоби, чимало майна колишніх колгоспів¹⁰⁸. Непоодинокими були факти повернення окупаційною владою земель їх попереднім власникам. Зокрема, така передача відбулася у селах Росохач Чортківського району, Лосяч Скала-Подільського району, Малинівці Скалатського району й у багатьох інших населених пунктах Тернопільської області¹⁰⁹. Створення німецьких поміщицьких маєтків на українських землях було складовою планів колонізації окупованих східних територій, до яких належала й Україна.

Від самого початку окупації гітлерівці роздавали землю у приватне користування й тим, хто надавав їм допомогу в боротьбі проти партизанів та підпільників, а також за активну і старанну службу в установах нової влади. Але окупанти не дуже розщедрювалися відносно цієї категорії колаборантів, тож площі цих земель були мізерними.

Стосовно МТС, то вони в умовах окупації перетворилися на малозначні з економічного погляду (порівняно з довоєнним періодом) підприємства. Окупанти, намагаючись використати техніку, яка залишилася на захопленій ними території, зберегли МТС і навіть виділили їх в окреме відомство. Загальне керів-

ництво здійснювалося через розташоване в Києві Головне управління МТС, а в західних областях МТС підпорядковувалися Правлінню гебітс-МТС. В округах були створені обласні бюро МТС, підлеглі безпосередньо військовому командуванню й очолювані так званими шефами МТС. Комендантами МТС призначалися, в основному, німецькі офіцери інтендантської служби¹¹⁰. За МТС залишалася функція прокату сільськогосподарської техніки, використання якої дозволялося, насамперед, у збережених окупантами колгоспах та радгоспах, а пізніше у створених замість них громадських господарствах та державних маєтках, і лише в другу чергу — у хліборобських спілках за договором. Виконувані МТС роботи ці господарства оплачували за розцінками, встановленими Головним управлінням МТС. Весь зароблений МТС хліб підлягав здачі в обов'язковому порядку. Пальне для виконання робіт повинні були постачати за свій рахунок господарства, вартість його в оплату робіт не включалася. Ціни на пальне порівняно з радянськими були вищі: тонна бензину коштувала 4000 крб, нігролу — 9800 крб, мазуту — 4800 крб.

Штат МТС комплектувався трактористами і комбайнерами, які не встигли евакуюватися й проживали у районі діяльності станції. Заробітна плата працівникам встановлювалася Головним управлінням МТС. За кожен відпрацьований день вони одержували від МТС плату з розрахунку 350 крб на місяць, а 300 г хліба за робочий день одержували від господарств за готівку. Ремонт техніки здійснювався в майстернях самих МТС та на 28 підприємствах з ремонту сільськогосподарських машин і виробництва відповідного інвентарю, об'єднаних у створеному окупантами «Українському товаристві сільськогосподарського машинобудування». Ціни на запасні частини були у чотири рази вищими порівняно з довоєнними¹¹¹.

Значну частину запланованих заходів із підготовки та проведення весняно-польових робіт 1942 р., зокрема тих, що потребували примусового використання людської робочої сили, окупантам удалося реалізувати. У багатьох селах гітлерівці примусили селян впрягатися у плуги та борони, перекопувати поля лопатами, боронувати ґрунт під посів граб-

лями, висівати зерно вручну. А такі випадки, як у селі Задонецькому Зміївського району на Харківщині, де під час посівної землю орали запряжені окупантами у плуг по 10–12 селян¹¹², в Україні стали звичайною справою. Про подібну практику використання селянської праці відверто говорили й писали самі гітлерівці. Так, у газеті, котра видавалася окупаційною адміністрацією в Києві, 15 червня 1942 р. була опублікована стаття, присвячена підсумкам весняної посівної кампанії в Україні, в якій повідомлялось, що «посівна площа України дорівнює посівній площі Німеччини 1938 року. [...] Де не вистачало тягла й упряжі, там працювали вручну, і немало землі було оброблено лопатами»¹¹³.

Однак досягти запланованого результату вдалося не всюди. Так, якщо на Вінниччині за допомогою примусових заходів окупанти досягли того, що навесні 1942 р. всі вільні площі й навіть землі, відведені під пар, були розорані та засіяні¹¹⁴, то на Дніпропетровщині не було засіяно 50% посівної площі¹¹⁵, на Житомирщині та Миколаївщині вона становила від 40 до 60% довоєнної. У Київському генеральному комісаріаті план сівби ярових було виконано на 76%¹¹⁶. Дуже погано було проведено весняну сівбу й у Харківській області. Підсумовуючи результати весняної посівної, німецьке інформаційне бюро 2 серпня 1942 р. констатувало, що в Україні вдалося засіяти лише 65% площі¹¹⁷. При цьому поширеним явищем була надзвичайно низька якість сівби. Фахівці з сільського господарства відділу тилу групи армій «Південь» повідомляли, що ярові посіви у багатьох випадках не дали сходів¹¹⁸.

Із великою ретельністю готувались окупанти й до збирання врожаю 1942 р. Було розроблено детальні інструкції з проведення збиральних робіт та обмолоту зернових, якими встановлювалася черговість молотіння тих чи інших культур, постачання пального, порядок використання робочої сили, у тому числі з міст, зберігання хліба на складах, залучення до цієї кампанії військ, використання підрозділів вермахту та поліції для охорони врожаю. У детальних роз'ясненнях начальника головного відділу продовольства та сільського господарства райхскомісаріату «Україна» Кернера щодо порядку

організації збирання, обмолоту й завезення на склади зерна, розісланих усім відділам продовольства й сільського господарства генеральних комісаріатів, окружним і районним сільськогосподарським керівникам, ставилося завдання завершити збирання та забезпечити доставку хліба на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. Застерігаючи від повторення минулорічних прорахунків з обмолотом і заготівлею зерна, Кернер вимагав кинути всі наявні сили на обмолот і транспортування. «Лише після того, як зерно перебуватиме на заготівельних пунктах, — наголошувалося у роз'ясненнях, — можна буде гарантувати постачання вермахту та Райху»¹¹⁹. Райхскомісар Е. Кох 30 липня 1942 р. видав спеціальне розпорядження «Про охорону сільськогосподарської продукції», в якому вимагав від усіх каральних і поліцейських служб жорстоких покарань за найменші провини, пов'язані з затримкою збирання врожаю¹²⁰.

У спішному порядку під жорстким контролем збиралась та ремонтувалась техніка, що залишилася з радянських часів. Із Німеччини в Україну за період від квітня до вересня 1942 р. Центральним торгівельним товариством «Ост» було завезено 8850 жаток, 208 снопов'язалок, 1990 молотарок, 126 віялок, 735 568 кіс, 767 577 держаків для них. А до кінця 1942 р. з Третього райху доставили 2901 трактор, 1 млн кіс та 116 тис. серпів¹²¹, а також 100 тис. плугів і культиваторів, тисячі сівалок¹²². Для обмолоту та вивезення хліба верховне командування збройними силами Німеччини виділило: пального для тракторів — 35 483 т; бензину для автомашин — 17 063 т; дизельного палива — 3962 т і мастила — 3600 т¹²³.

Та незважаючи на вжиті окупантами заходи було зібрано та обмолочено лише незначну частину врожаю. Повсюди збиральні роботи провадилися здебільшого вручну. До них в обов'язковому порядку залучалося все працездатне сільське населення. Під час жнив гітлерівці примушували селян працювати по 16–18 годин на добу — з 5–6-ї години ранку і до заходу сонця, а також в усі святкові й недільні дні. Нерідко скиртування та обмолот хліба проводили й уночі. Для роботи на присадибних ділянках можна було використовувати лише 2 дні на тиждень, а решту часу кожен селянин повинен був працювати на землях

громадського господарства. За невихід на роботу без поважних причин та недбалу працю жорстоко карали — шмагали батогами, штрафували, спалювали хати, кидали до в'язниць, відправляли на примусові роботи до таборів або навіть розстрілювали. Широко практикувалося використання на сільгоспроботах мобілізованих і міських жителів. Останніх до літа 1942 р. в усіх окупованих областях налічувалося 13–16 млн¹²⁴. Згідно з розпорядженнями гебтскомісарів, до збиральних робіт залучалися майже всі сільські діти віком від 10 років, а в багатьох регіонах і значна кількість міських дітей та підлітків. І хоча заявлялося про обмеження робочого дня для дітей 4–6 годинами, насправді ж їх примушували працювати по 8–12, а то й по 14 годин¹²⁵.

Ураховуючи негативні наслідки збиральної кампанії 1941 р., окупанти вживали рішучих заходів щодо якнайшвидшого обмолоту та вивезення зерна на заготівельні пункти та склади. У листі, направленому 25 січня 1942 р. генеральним, обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: «Успішне збирання врожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства, необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена. При здійсненні заходів із заготівлі сільськогосподарської продукції не слід проявляти хибної сентиментальності щодо місцевого населення. [...] Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги [...] Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоби всі заходи вони спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна»¹²⁶. Численними наказами та розпорядженнями керівники господарств зобов'язувалися все намолочене зерно щоденно, включаючи недільні та святкові дні, вивозити на заготівельні пункти та склади. Щотижня господарства подавали районному сільськогосподарському керівникові детальні звіти про хід косовиці, обмолоту та поставок зерна, кількість задіяних для перевезення транспортних засобів¹²⁷. За невиконання планів здачі зерна до керівників господарств та старост сільських управ нерідко застосовувалися суворі покарання.

Однак незважаючи на такі широкомасштабні організаційні та силові заходи розрахунки окупантів на завершення збирання

врожаю зернових і доставку збіжжя на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. не виправдалися, обмолот урожаю 1942 р. затримався аж до весни 1943 р.

Збирання врожаю 1942 р. проходило у складних для окупантів умовах. Повсюди селяни не тільки масово ухилялися від збиральних робіт, але й цілком усвідомлено працювали абияк. Так, у розпал збирання Ново-Миколаївська сільська управа Дніпропетровської області 27 липня 1942 р. повідомляла старшому районному поліцейському: «Просимо надіслати у громадське господарство № 43/15 поліцаїв: у даний час вихід на роботу впав більше, ніж на 50 процентів. Самі ми вже не маємо сил що-небудь зробити, а зрушення можна зробити тільки через поліцію»¹²⁸. Активізували диверсійну діяльність, спрямовану на виведення з ладу збиральної техніки, молотарок та інших машин, партизани й підпільники. У зв'язку з цим від 1 серпня по 30 листопада 1942 р. запроваджувався воєнний стан для охорони врожаю. Водночас у серпні окупанти видали звернення до населення, в якому оголошувалося, що той, хто ховає хліб, є ворогом німецької держави. «Хто доповість про захований хліб, — зазначалося у зверненні, — матиме нагороду 10 000 крб чи продуктів на цю суму, або 1 га присадибної землі»¹²⁹. Однак селяни всюди продовжували приховувати хліб, показуючи у звітах у 3–4 рази менше, ніж було фактично намолочено. Наприклад, за неповними даними, у 17 районах Полтавської області в 1942 р. було заховано і привласнено селянами 425 тис. ц зерна¹³⁰.

Нацисти не досягли в 1942 р. бажаних результатів у виробництві й заготівлі зернових та інших сільськогосподарських культур. Урожайність, як правило, була низькою порівняно не тільки з довоєнним періодом, але навіть із 1941 р., коли на території республіки йшли бої й багато злакових і технічних культур загинуло. Так, наприклад, на Вінниччині середня врожайність пшениці у 1941 р. становила 11,2 ц з га, а у 1942 р. — 6,3 ц з га, жита, відповідно, 8,8 ц і 5,6 ц, гороху — 9,7 ц і 5,8 ц, гречки — 4,1 ц і 2,6 ц, проса — 12,5 ц і 3,8 ц, кукурудзи — 15,5 ц і 6,3 ц, соняшника — 9,7 ц і 5,0 ц, цукрового буряка — 120,0 ц і 58,8 ц¹³¹. Загалом у 1942 р. середня врожайність

зернових в Україні становила лише 6,8 ц з га^{c132}. У результаті того року окупантам вдалося вивезти з України лише 1 млн т зерна. Вони змогли взяти лише 28% зерна, 53% цукру, 18% олії від тих обсягів, які передбачалося отримати¹³³. Того ж року в Україні не було вирощено та заготовлено запланованої кількості тваринницької продукції. Це негативно позначилося на подальших воєнних планах Німеччини. Улітку і восени 1942 р. гітлерівці нарікали, що «українське сільське господарство не може виділити тепер лишків продовольства», і що «сподівання на Україну не виправдалися»¹³⁴. Навіть райхслайтеру А. Розенбергу довелося визнати, що «владі не вдалося налагодити співробітництво з місцевим населенням»¹³⁵.

Не спромоглися окупанти провести восени 1942 р. у запланованих обсягах і посівну озимих та підняття зябу. Посіви озимих значно скоротилися навіть порівняно з 1941 р. Так, у 12 основних сільськогосподарських районах Луганщини площа під ними зменшилася на 43%, а в 5 районах Харківщини — на 52%¹³⁶. Повсюди не вистачало посівного насіння. З урожаю 1942 р. дозволялося залишати в господарствах лише насінневий фонд, але розміри його не забезпечували фактичної потреби. У багатьох господарствах у наявності було тільки 40–50% тієї кількості насіння, необхідного для осінньої сівби в 1942 р. Про потреби населення навіть не йшлося. Навпаки, окупанти, як це було весною 1942 р., удавалися до примусового вилучення зерна для посіву з особистих запасів селян.

Ще більш провальними виявилися результати німецького господарювання в 1943 р. Відсутність необхідної кількості техніки та реманенту, тягла, вибуття з сіл у результаті депортації до Німеччини величезної кількості працездатного населення, зростаючий саботаж селян, дії партизанів та підпільників призводили до того, що в багатьох місцях весняні польові роботи затягувалися, проводилися з грубими порушеннями агротехніки, не в повному обсязі, а то й зовсім зривалися. Наведемо характерний приклад. Восени 1942 р. у Михайлопільському, Вільковецькому, Новоушицькому, Барському районах Кам'янець-Подільської області роботи з підняття зябу були виконані на 30%. У результаті 70–75% площ довелося засіювати по весня-

ній оранці, терміни якої також затягувалися. Сівба проводилася з порушенням агротехніки, що призвело до зменшення врожаю 1943 р. порівняно з 1941 р. на 70–80%¹³⁷.

У період весняної сівби 1943 р. окупанти, як і в 1942 р., вдалися до найжорстокіших заходів, щоби максимально залучити до її проведення сільське населення всіх вікових категорій. За ухилення від участі в польових роботах та неякісне їх виконання селян жорстоко карали. Наприклад, у селах Полтавщини визначалися заручники, які підлягали арешту, якщо робота не виконувалася у визначені терміни¹³⁸.

Невдалою для окупантів виявилася збиральна кампанія 1943 р. Вирішальним чинником, який призвів до її зриву на території Лівобережжя та частини областей Правобережжя, став наступ Червоної армії та звільнення цієї частини України від загарбників. Із цієї причини окупантам не вдалося зібрати урожай на великих площах, зокрема, у Дніпропетровській області — на 687 250 га, Полтавській — на 310 707 га. Подібна ситуація спостерігалася і в інших областях¹³⁹. Після визволення цієї території урожай було зібрано, що дало можливість засипати насінневі фонди та здати державі 1308 тис. т зерна, у т.ч. у Полтавській області — 169,9 тис. т, Дніпропетровській — 137,7 тис. т, Запорізькій — 128,7 тис. т, Київській — 112,8 тис. т, Кіровоградській — 77,4 тис. т, Сумській — 75,2 тис. т¹⁴⁰.

У зв'язку з втратою Лівобережжя головні сподівання у 1943 р. окупанти покладали на одержання хліба з Правобережної України. До збирання врожаю й охорони намолоченого зерна масово залучалися військові підрозділи та поліція. Тільки в генерал-комісаріаті «Волинь-Поділля» із цією метою було задіяно 15 тис. солдатів вермахту та поліцаїв. Але зусилля виявилися марними. У доповіді керівництву Третього райху 13 листопада 1943 р. Е. Кох писав, що незважаючи на залучення військовослужбовців для охорони врожаю і захисту заготівельної адміністрації, «збирання зерна виконується у розмірі: Волинь близько — 11%, Північне Поділля — 21,7, Житомир — 35,4, Південне Поділля — 43,6, Вінниця — 53,3%. Такий стан збирання зерна відображає картину зростання банд (так окупанти називали партизанів — *Авт.*), що діють у цих областях. У той час, як акції саботажу

спрямовані проти обмолоту, вони ще й перешкоджають вивезенню зерна, висаджуючи мости, підпалюючи автомобілі, пускаючи під укіс поїзди»¹⁴¹. У Е. Коха були всі підстави пов'язувати зрив збирання і заготівлі хліба з рухом Опору. Хоча не всі акти саботажу, диверсії, бойові операції партизанів та підпільників, узяті окремо, завдавали серйозних збитків ворогу, але загалом, постійно повторюючись і збільшуючись, вони зривали розрахунки гітлерівців на одержання продовольства. Це визнавала й окупаційна адміністрація. Так, нарікаючи на нездоланні труднощі у забезпеченні планів збирання та поставки хліба, начальник зерноштабу Житомирської області Гортвіг у розпал жнив писав вищому начальству, що «умови збирання хліба у Житомирській генеральній окрузі через дії партизанів дуже ускладнені [...] Без додаткової охорони зібрати зерно з полів неможливо. В інших районах [...] охорона зовсім не має сенсу і ми повинні задовольнятися тим, що вдається взяти»¹⁴². Інший німецький чиновник, сільськогосподарський комендант Житомирського округу, у своєму донесенні райхскомісарові України доповідав: «Цього року в нас скоротилася не тільки посівна площа, а й можливості збирання врожаю. Якщо у 1942 р. ми зібрали 69 тисяч центнерів зерна, то у 1943 р. ми маємо лише 4,5 тисячі центнерів. В області я можу розпоряджатися тільки 3 районами». Наприкінці свого невтішного донесення він просив надіслати війська для продовження збирання зерна¹⁴³.

Партизани масово відбивали у ворога обози із зерном та іншими продуктами, гурти худоби. У звіті оперативного відділу Українського штабу партизанського руху вказується, що партизани республіки від початку своєї діяльності до 1 вересня 1944 р. захопили в окупантів 12 371 т продовольства, 13 569 голів великої рогатої худоби і 5711 овець¹⁴⁴. Під час відступу гітлерівців лише частина партизанських загонів і з'єднань у зоні своєї діяльності не дала ворогові вивезти (за неповними підрахунками) 2074 коней, 586 возів, 43 трактори, 9511 голів великої рогатої худоби, 14 421 т зерна, 2460 т цукру, 710 т соняшникового насіння та ін.¹⁴⁵

В останні місяці окупації селяни приховували і зберігали до приходу Червоної армії худобу, майно, продовольство. Так, у

Міловському районі на Луганщині було приховано і збережено 406 волів, 276 коней, 202 свині, 571 вівцю, 4007 ц посівного матеріалу, 1042 ц картоплі, 99 тракторів, з яких 50 справних. Після визволення території району все це було передано колгоспам та МТС¹⁴⁶. Подібні факти були масовими в Київській області, де селяни зберегли в період окупації 15 000 голів худоби і багато сільськогосподарського майна, яке відразу після визволення області повернули колгоспам¹⁴⁷. Селяни Кіровоградщини зразу після визволення за рахунок збереженого добра здали державі 5 477 345 пудів хліба, 243 223 пуди м'яса, 1 721 549 пудів картоплі, 10 317 л молока¹⁴⁸. Це мало велике значення для відбудови господарства на територіях, що звільнялися від окупації, сприяло зміцненню продовольчої бази Червоної армії.

Розуміючи, що від наступного врожаю їм уже нічого не перепаде, окупанти восени 1943 р. у багатьох місцях категорично заборонили проводити сівбу озимих культур. Але аграрії ігнорували заборону. Так, селяни Дніпропетровщини посіяли озимих на 142 тис. га, Полтавщини — на 310,8 тис. га, Кіровоградщини — на 442 тис. га і підняли зяб на площі 171 тис. га¹⁴⁹.

Важливою складовою сільськогосподарської політики нацистів була жорстока експлуатація українського селянства. Повсякденним обов'язком більшості сільських мешканців стала тяжка праця — спочатку у збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім у створених на їх базі громадських господарствах і державних маєтках, а також у поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням райхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці¹⁵⁰, примусову трудову повинність мали виконувати селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня опустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалася праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5–6-ї ранку до 18–19-ї години. Установлена окупантами норма відробітку нерідко сягала 22–25 трудовнів на місяць¹⁵¹.

Польові роботи виконувалися здебільшого вручну. За невихід на роботу, невиконання норми виробітку, розпоряджень

керівників господарств практикувалися суворі покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення — 25 крб, друге — 50 крб, третє — 100 крб¹⁵². У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 крб¹⁵³. В одному з донесень, яке надійшло до Українського штабу партизанського руху, повідомлялося: «Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, а й сільських старост, особливо керівників громадських господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та замітілі німці заарештовували всіх бригадирів і керівників господарства, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не поліпшувалася, знову били»¹⁵⁴. І це при тому, що старости та керівники господарств призначалися з числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось відзначилися перед ними. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району (Полтавщина) відібрали городи. У листопаді 1941 р. у с. Сухонівка Чорнухинського району цієї ж області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. Прагнучи примусити працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб, як взяття заручників. Наприклад, весною 1943 р. в усіх районах Полтавщини було затверджено списки потенційних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані й страчені в разі незадовільної роботи односельців¹⁵⁵. Щоби примусити селян працювати в неділю та у дні релігійних свят окупанти навіть зачиняли церкви. Під час посівної селян зобов'язували засівати своїм зерном поля громадських господарств із розрахунку 2,5 га ярвини на кожні 10 хат. В окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей під загрозою розстрілу змушували впрягатися у плуг або сівалку по 8–10 осіб, а в борону — по 2 і працювати в полі¹⁵⁶.

За свою працю селяни отримували мізерну платню (переважно натуральну, зерном, іноді виплачували гроші) на підставі вироблених трудовнів. Цю систему окупанти зберегли від радянських часів. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудовдень було видано по 460 грамів зерна та випла-

чено по 54 копійки¹⁵⁷. І це ще була досить висока платня — як правило, платили менше, а в багатьох господарствах, що не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. У цій ситуації переважна більшість селян виживала за рахунок присадибної ділянки. Вона ж, як і в довоєнний період, залишалася основним джерелом для сплати численних податків та обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою працею в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі. Дещо кращою була оплата селянської праці у прифронтових районах (східні області), де селянам, які працювали на польових роботах, видавали по 10–16 кг борошна на місяць, чого не робилося в інших окупованих регіонах¹⁵⁸.

Надзвичайно важким був податковий тягар. У райхскомісаріаті «Україна» селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік¹⁵⁹. Якоїсь єдиної системи у цьому питанні не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на власний розсуд. У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати одноразовий податок із господарства (400 крб), подушний із кожної людини (100 крб), податок із коня (300 крб), із корови (150 крб), собаки чи кішки (100–150 крб). Крім того, окупанти запровадили тут ще й податок «за звільнення від радянської влади» у розмірі 50 крб¹⁶⁰. У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували одноразовий податок із господарства (50 крб), податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного по 100 крб), податок із собаки (150 крб), бджолосім'ї (50 крб), велосипеда (75 крб)¹⁶¹. На Полтавщині загальна сума грошових податків, сплачуваних селянами, становила в 1942 р. — 2135 крб із двору, а в 1943 р. — 3112 крб¹⁶².

У західних областях, що входили до райхскомісаріату «Україна», селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та ін. Так, поземельний податок становив 100 крб з 1 га ріллі, 40 крб з 1 га сінокоосу, 20 крб з 1 га лісу, 10 крб з 1 га непридатної для сільськогосподарського

використання землі; подушний за наявності до 5 га землі в господарстві — по 100 крб з кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, до 10 га — по 150 крб, понад 10 га — по 200 крб; сільськогосподарський — 300 і більше крб; податок на собак — 150–225 крб, за випас однієї корови — 20 крб на місяць, вівці — 10 крб, а за випас корови в лісі — 150 крб¹⁶³. Загалом грошові податки, що збиралися окупантами з селян у цих областях, були значно більшими за ті, що їх сплачували селянські господарства у 1940 р. Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи.

Крім грошових окупанти встановили численні натуральні податки, що фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасоллю, горох, ягоди, сіно і солону, волокно, горіхи, рибу та ін. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, на Донбасі, Харківщині та Сумщині сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700–800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці та 160 яєць з двору¹⁶⁴. На Ровенщині натуральні податки становили: зернових — від 2,85 ц до 6 ц — з 1 га, картоплі — 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока — від 210 до 1050 л з корови¹⁶⁵.

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені терміни, а й узагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Так, 20 травня 1942 р. про «покарання смертю або в легших випадках в'язницею» за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар¹⁶⁶.

Грабінницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, метою якої було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб вермахту і Третього райху. Кожен селянський двір в обов'язковому порядку повинен був здавати на заготівельні пункти рослинницьку і тваринницьку

продукцію, городину, фрукти, ягоди, вовну, шкіри, хутра та ін. Норми здачі продуктів та сировини (різні в областях і навіть в окремих районах) на більшості територій України були такими високими, що селяни дуже часто не мали змоги їх виконати суто з об'єктивних причин. Хоча у прифронтових східних областях, де господарювала військова адміністрація, визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії, тому дещо залишалось й селянам.

Примушуючи сільських трударів здавати збіжжя, окупанти, перш за все, майже повністю вилучали посівне зерно, особливо напередодні посівних кампаній, зокрема навесні 1942 р. та 1943 р. Та особливо ретельно вони вилучали тваринницьку продукцію. Норми здачі м'яса, які спочатку доводилися на двір, а з 1942 р. у цілому на село, та ще й збільшувалися впродовж року по декілька разів, були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо і сало¹⁶⁷.

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільгоспомендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоставок, приходив до коменданта по дозвіл, то у нього цю довідку відбирали і наказували зараз же здати худобу. За самовільний забій поголів'я селян карали високими штрафами (2000–5000 крб), тюремним ув'язненням та навіть смертю.

Обов'язкові поставки молока теж повсюди були такими високими, що населенню його залишалася мізерна кількість. Багато селян не мали змоги виконати норми з об'єктивних причин — через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. У Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях вимагали здати 850 л на рік з кожної корови, в Одеській і Миколаївській областях — 1200 л¹⁶⁸, а Кам'янець-Подільській — 1100 л¹⁶⁹. Селяни мали право одержувати тільки 20% молочних відвійок. У 1943 р. окупанти запровадили молокопоставку також і з кіз у розмірі 40 л з голови¹⁷⁰. У віддалених селах та там, де не було сепараторних і пастеризаційних пунктів із дозволу окружного або районного сільгоспкерівника дозволялося замість молока

здавати масло або вершки: замість 24–25 л молока — 1 кг масла та замість 10 л молока — 1 кг вершків.

Обов'язковій задачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро, і навіть волосся з кінських грив та хвостів¹⁷¹.

Сільському населенню категорично заборонялося продавати на базарах або вдома сільськогосподарську продукцію, що підлягала заготівлі. У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала ринки, або обмежувала та регламентувала їх роботу. Порушників установленого порядку жорстоко карали.

Продукція, яку селяни здавали на заготівельні пункти, оплачувалась за встановленими цінами, рівень яких був у десятки разів нижчим від ринкових. За здану продукцію селянинові нараховувалася певна кількість «пунктів» — умовних одиниць, на які він міг одержати товари. Пункти було запроваджено з таким розрахунком, щоби забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянам взамін. Так, за 1 ц зерна селянин одержував 10 пунктів, за свиню вагою 110 кг — 400 пунктів, 1 л молока — 1 пункт. А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм із грубого сукна — 1600 пунктів, брюки — 560, шкарпетки — 120, 1 м простої тканини — 320, 1 л горілки — 100, 1 кг солі — 30, 1 кг цукру — 100, 1 коробка сірників — 100 пунктів. Такі товари, як сіль, сірники, цукор, горілка, колісна змазка та інші селянин міг придбати тільки у порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки¹⁷².

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також превентивних організаційних і каральних заходів із тим, щоб унеможливити ухилення селян від їх виконання, запровадивши розгалужену систему взаємовідповідальності сільських мешканців та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів. За розпорядженнями центральних і місцевих окупаційних органів влади, у селах, особливо в тих, де не виконувалися у повному обсязі поставки продукції, періодично здійснювалися перевірки селянських господарств

із метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, кількості продуктивної худоби та молодняка, зокрема корів, які отелилися, і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини. У разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи, кому саме їх продано (з відповідною адресою).

Окупанти не тільки погрожували покаранням за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювали каральні заходи. Так, на Миколаївщині штраф за нездачу норми молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб, у Полтавській області — 5–10 тис. крб, а норми яйцепоставок — 30 крб¹⁷³. Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. Генерал-лейтенант поліції П. Шеєр, який від жовтня 1941 р. до березня 1943 р. був начальником охоронної поліції та жандармерії на території Київської й Полтавської областей, зізнався на суді, що «з метою реквізиції продуктів харчування, худоби оточувалися села, і всі наявні там продукти і худоба забиралися поліцією та жандармерією. Жителі, які будь-якою мірою чинили опір, тут же арештовувалися і згодом відправлялися до Німеччини. Якщо опір був активним, то ці особи розстрілювалися на місці. Приховування продуктів розглядалося як вияв опору. У випадку виявлення продуктів осіб, що ховали їх, розстрілювали»¹⁷⁴.

Не менш грабіжницьку щодо українських селян податкову та заготівельну політику проводили й румунські окупанти у губернаторствах «Буковина» та «Трансністрія». Тут селяни сплачували понад 30 різних державних і місцевих податків та зборів, кожен із них був зобов'язаний мінімум 30 днів відпрацювати на будівництві та ремонті доріг, виконувати гужову повинність і т. д.¹⁷⁵ Наведемо типовий приклад із румунської податкової практики, скориставшись «Розпорядженням Ободівської районної претури на Вінниччині від 8 квітня 1943 р. про стягнення податків із селян». У документі, адресованому старості села Нова Ободівка, зазначалося: «На підставі наказу губернаторства Трансністрії за № 102 по Вашому селу на 1943–1944 рік нараховано наступні податки: з орної землі громад — 18 223 РККС (румунська грошова одиниця — марка;

1 марка дорівнювала 20 крб — *Авт.*), із них половина грошима і половина зерном; за присадибні землі (городи, левади, сади і виноградники) — 14 750 РККС; шкільного податку — 27 300 РККС; податок на поліцію — 5000 РККС; на утримання пожежного обозу — 3000 РККС; гужовий — 10 500 РККС»¹⁷⁶.

У Трансністрії селяни, згідно з наказами губернатора, повинні були здавати на утримання окупаційних військ птицю, молоко, свинину, бринзу, мед, шерсть та ін. У губернаторстві Буковина селянин міг залишити собі на харчування 60 кг зерна на дорослого і 40 кг на дитину, решта підлягала здачі окупаційній владі¹⁷⁷. Крім того, деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією румунської держави і вся продукція повністю конфісковувалася. Відповідно до постанов губернатора Трансністрії, до таких видів продукції належали шерсть, бавовна, виноград, тютюн¹⁷⁸.

Не обмежуючись пограбуванням сільського населення через систему оподаткування та обов'язкових поставок, румунські окупанти, використовуючи монополію на торгівлю, часто вилучали останні запаси. Так, постановою губернатора Трансністрії від 12 січня 1943 р. оголошувалася державна монополія на гас, сіль, сірники, тютюн, тютюновий папір та інші предмети першої необхідності, вони відпускалися населенню міст та районних центрів за гроші, а в сільській місцевості — в обмін на «продукти», тобто пшеницю і жито врожаю 1941 р. та попередніх років, кукурудзу, ячмінь, продукти тваринництва. Для цієї мети запроваджувалися бони з написами на кшталт «Гас в обмін на продукти». Оскільки у сільських місцевостях магазинів не було, а піти на базар, аби продати свою продукцію або купити що-небудь, селянин не міг (щоби вирушити в інший населений пункт у кожному окремому випадку потрібен був спеціальний дозвіл жандармського управління), сільське населення змушене було віддавати останню продукцію та хліб в обмін на предмети першої необхідності через обмінні пункти примарії.

До боржників, які не сплатили податки або не виконали поставки, румуни застосовували жорсткі заходи. Так, 5 лютого 1944 р. Березівська префектура розіслала всім примаріям і

старостам директиву: «На підставі наказу № 115 у всіх жителів, які не виконали план молокопоставки, негайно забрати корів». Тих, хто не виконував плани здачі шерсті, м'яса та інші види натуральних податків, направляли у трудові табори¹⁷⁹.

При цьому чітко простежувалася дискримінаційна політика румунських властей щодо українського та російського населення і прихильне ставлення до німецького й молдавського. Так, Мостівська районна управа Березанського повіту на Миколаївщині 23 грудня 1942 р. видала розпорядження, згідно з яким вимагалось у тижневий термін «провести реквізицію у російсько-українського населення всіх свиней вагою понад 40 кг, а на свиноматок із маленькими поросятами та поросних, яких неможливо доставити транспортом, зібрати зобов'язальні розписки й доставити їх до управи. У молдавського й німецького населення зібрати тільки зобов'язальні розписки на свиней, які є в їхньому господарстві, і доставити їх до претури. Ці свині реквізиції не підлягають. У випадку, коли буде виявлено приховування свиней зазначеної ваги, глава сім'ї буде відданий під суд із конфіскацією майна»¹⁸⁰.

У цілому ж заготівельна політика окупантів прирікала українське село та його мешканців на неймовірні страждання. Навіть головне командування вермахту визнавало: «У заготівлях продовольства, які ми проводимо, ми не зупиняємося навіть перед тим, щоби забрати у селянина останнє, прирікаючи його на голод і злидні»¹⁸¹.

Заготівля сільськогосподарської продукції в Україні періоду окупації здійснювалась як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою через спеціально створений військово-економічний та адміністративний апарат. Поряд із державними організаціями — військовими та цивільними, заготівлею продовольства та сировини займалися німецькі монополії через свої дочірні («східні») відділення і товариства. Німецькі документи свідчать, що тільки в Кенігсберзі було створено десять різних товариств із капіталом 100 тис. марок кожне, що займались оптовою торгівлею, експортно-імпортними операціями, постачанням німців, які проживали на території України, а у Дніпропетровську — два товариства з капіталом по

100 тис. крб. У Німеччині діяло «Товариство сприяння німецьким торгівельним фірмам в Україні»¹⁸².

Та особливо важливим інструментом нацистської державно-монополістичної системи пограбування сільського господарства України за допомогою заготівельної політики стало створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Г. Герінга Центральне торговельне товариство з обмеженою відповідальністю «Ост» із продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ЦТТ «Ост»)¹⁸³. На території райхскомісаріату «Україна» й господарської інспекції «Південь» монопольне право на заготівлю сільськогосподарської продукції мала його головна контора — «Україна», якій підпорядковувалися окружні та районні контори. Усього ж ЦТТ «Ост» на території України створило 11 харчових дочірніх товариств зі 130 філіями¹⁸⁴. Від початку заснування до 31 березня 1944 р. за їх допомогою окупанти заволоділи майже 15 млн т продовольства, з яких вермахт одержав 9 млн т¹⁸⁵.

Особливо великими були обсяги заготовленої товариством за сприяння органів окупаційної влади тваринницької продукції. Так, за період до 30 червня 1943 р. контори ЦТТ «Ост» в Україні заготовили: великої рогатої худоби — 1 706 690, свиней — 626 321, телят — 293 534 й овець — 584 920 голів, а також яєць — 409 395 887 шт., домашньої птиці — 11 120 т¹⁸⁶. У результаті саме за рахунок українського села ЦТТ «Ост» значною мірою задовольняло потреби німецьких збройних сил у худобі, м'ясі та м'ясних виробках. Яйця ж і птиця переважно постачалися ним вермахту, лазаретам та установам Третього району. За даними на 1 квітня 1944 р. кількість харчових продуктів, вивезених товариством із України до Німеччини, становила 94,5% від загального обсягу, тоді, як поставки головних контор ЦТТ «Остланд» та «Центр», відповідно, 5,3 і 0,2%¹⁸⁷.

Крім ЦТТ «Ост» на території України діяли ще декілька подібних організацій: «Товариство ведення сільського господарства Остланда й України», «Заготівельне товариство Сходу», «Ферми Сходу». Вони конкурували між собою, намагаючись привласнити більшу частину багатств українського аграрного потенціалу¹⁸⁸.

У результаті прямих пограбувань та через системи оподаткування й обов'язкових поставок тільки в особистих господарствах сільського населення України окупанти вилучили 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і круп, 6250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої птиці. У колишніх колгоспах, радгоспах і МТС на території України було розграбовано або вивезено до Німеччини величезну кількість сільськогосподарських продуктів: 7887 тис. т зерна і борошна, 2056 тис. т картоплі, овочів та фруктів, у т.ч. з колгоспів — 4415 тис. т зерна і борошна, 1310 тис. т картоплі, овочів і фруктів, із радгоспів — 750 тис. т зерна, 230 тис. т картоплі, овочів і баштанних культур, 458 тис. т сіна¹⁸⁹.

Не гребували привласненням сільськогосподарської продукції окупаційні органи та війська сателітів Німеччини. Так, до початку 1944 р. з Трансністрії румунські власті вивезли 10 154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством, перегнали 217 тис. голів великої рогатої та декілька сотень тисяч іншої худоби¹⁹⁰.

Поширеною формою пограбування селян окупантами була система штрафів, що накладалися довільно, без обмежень у розмірі, з найменшого приводу і без нього. Наприклад, у Полтавській області, крім уже названих штрафів за невиконання норм поставок продукції, несвоєчасну сплату податків та порушення трудового обов'язку, окупанти накладали стягнення за неповагу до німецького солдата (200 крб), ходіння до сільської управи в робочий час (500 крб), простій тягла (100 крб), псування зруї (50 крб), невіїзд до Німеччини (5000 крб), потраву (1000 крб), нездачу голубів (500 крб), нездачу корів для роботи в громадському господарстві (1000 крб), самовільне використання тягла (100 крб)¹⁹¹.

Окупаційна влада встановила високі ставки адміністративних зборів. Згідно з розпорядженням райхскомісара України, селяни мали сплачувати за реєстрацію шлюбу — 50 крб, реєстрацію смерті — 20 крб, видачу довідки — 15 крб, дозвіл на забій худоби — 10 крб, клопотання — 5 крб, реєстрацію

ремесла — 10 крб, реєстрацію велосипеда — 15 крб, видачу паспорта — 5 крб, реєстрацію будівлі — 25 крб, витяг із реєстрів громадянського стану — 10 крб, довідку (картки) на право вудіння риби — 10 крб, переписування витягу та виготовлення документів (за кожен рядок) — 2 крб¹⁹² тощо.

Обклавши населення податками, обов'язковими поставками, штрафами окупанти цим не обмежилися, вирішивши провести на зайнятій території України одночасний масовий грабунок за допомогою так званої «грошової реформи». До 25 липня 1942 р. населенню, більшість якого становили селяни, було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів на нові. Однак при обміні понад 20 крб «нова валюта» не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний «рахунок збережень», що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, зі зданих населенням заощаджень близько 75% конфіскувалося на користь окупаційної влади, люди ж могли отримати в рубльовому еквіваленті ледве чверть¹⁹³. Підсунуті селянам у примусовому порядку «українські карбованці» (грошова одиниця райхскомісаріату Україна) були гіршими за фальшиві гроші, адже за них нічого не можна було придбати. Вони швидко переставали виконувати функції еквівалента вартості товару, що негативно позначилося на житті сільських мешканців.

Однією з форм пограбування селянства стало запровадження з 1 січня 1943 р. обов'язкового страхування громадян та їхнього майна від пожеж, блискавки, землетрусу, граду, зливи, обвалу ґрунту та ін. У результаті з селян викачувались великі суми грошей (до 500 крб на селянський двір).

Пограбування та руйнування економіки вкрай зубожілого села окупанти довершили під час відступу з території України. Втрачаючи окуповані території, вони намагалися по-максимуму вивезти цінності й запаси, а те, що не встигали або не могли забрати, — знищували. Залишаючи по собі пустку, противник сподівався затримати наступ радянської армії й на десятиліття паралізувати економіку республіки. Ці дії, здійснювані за прямою вказівкою А. Гітлера, нацисти називали «тактикою випаленої землі».

З особливою жорстокістю ця тактика застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні документи. Так, у таємній директиві райхсмаршала Г. Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі вермахту наказувалося, що «у районах на схід від лінії, визначеної верховним військовим командуванням залежно від воєнної обстановки по ділянках, уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств [...] Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди [...] мають бути знищені [...] Населення, яке працює у сільському господарстві [...] має бути евакуйоване»¹⁹⁴.

Одночасно верховне командування вермахту видало наказ «Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин», яким поставило перед військовиками завдання: «У випадку відступу слід повністю знищити на залишеній території всі споруди та запаси, котрі в якій-небудь мірі можуть бути корисними для ворога: житлові приміщення (будинки й бліндажі), машини, млини, криниці, скирти сіна та соломи. Усі без винятку будинки спалювати, печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, криниці приводити в непридатність, знищуючи піднімальні пристосування, а також кидаючи в них нечистоти, падаль, гній, кізяки, бензин, скирти з соломою та сіном, різного роду запаси спалювати, сільськогосподарські машини й опори стаціонарних дротових ліній підривати, пороми та човни топити. Руйнування мостів і мінування доріг покладається на саперів. Обов'язком кожного є зробити так, щоби залишена ворогу територія впродовж тривалого часу не могла використовуватися ним для жодних цілей у військовому та сільськогосподарському планах»¹⁹⁵.

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу реквізицій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об'єктів соціального призначення на території райхскомісаріату Україна містилися й у розпорядженні Е. Коха від 6 вересня 1943 р. Категорично заборонялося проводити будь-які польові роботи¹⁹⁶.

До реалізації директив про повне пограбування, нищення й обезлюднення українського села долучились органи СС, війсь-

ковослужбовці вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової й цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи окупантів. Спеціальні команди реквізиторів, підричників, паліїв та убивць грабували села й вивозили все можливе, зганяли селян на захід, палили їхні житла і господарства, отруювали криниці.

Особливо великих збитків під час відступу окупантів було завдано технічній базі сільського господарства, адже цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до Німеччини все, що становило бодай якусь цінність, і, у першу чергу, техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти, — спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобіля та інші сільськогосподарські машини й реманент¹⁹⁷. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани — окупанти вивезли їх у кількості 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80% шкіряної упряжі¹⁹⁸. На період відступу німців припадає абсолютна більшість зруйнованого і пограбованого майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених у колгоспах і радгоспах 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких і житлових споруд, отравлених та спалених 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур¹⁹⁹.

І хоча немає можливості точно встановити, яка саме кількість худоби та птиці була реквізована в період утілення відступаючими загарбниками «тактики випаленої землі», на основі документів можна зробити висновок, що у загальних реквізиціях вона була досить значною й обраховується сотнями тисяч голів.

Грабували та вивозили техніку, інвентар, худобу, запаси продовольства, домашні речі у селян і відступаючі румунські, угорські, словацькі та італійські частини. Наприклад, упродовж листопада — грудня 1943 р. румунські загарбники вивезли з Трансністрії тільки олійного насіння 1212 вагонів та 6038 вагонів збіжжя²⁰⁰.

Таким чином, аграрна політика окупантів мала яскраво виражений грабіжницький і злочинний характер, спрямовувалася на максимальне вилучення з українського села матеріальних цін-

ностей, техніки, худоби, продовольства тощо, знищення сільськогосподарського потенціалу та сільського населення України.

Війна, криваві злочини окупантів завдали величезної шкоди економіці українського села. На час вигнання з території України загарбників вона перебувала у стані неймовірного спустошення та занепаду. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 р. валова продукція сільського господарства України становила лише 16% довоєнного рівня²⁰¹. Тільки прямі збитки, завдані колгоспам республіки, становили 88,11 млрд крб²⁰², із них видів майна (у млрд крб): будівлі та споруди — 8,818, сільськогосподарський інвентар і різне обладнання — 1,011, посіви та врожаї — 45,334, сади, ліси й лісозахисні насадження — 4,017, худоба та птиця — 21,459, запаси насіння, продуктів і матеріалів — 7,469, грошова готівка — 2²⁰³. Прямі збитки радгоспів і МТС становили 4,476 млрд крб 53,4% цих збитків (понад 2,390 млрд крб) належали до основних фондів, з яких 18% (430,23 млн крб) припадали на будівлі та споруди і 15,5% (370,5 млн крб) на робочу й продуктивну худобу²⁰⁴. У загальній сумі прямих збитків 285 млрд крб, заподіяних окупантами економіці і населенню України²⁰⁵, прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС становлять майже 32,5%.

Прямі матеріальні збитки, спричинені війною та окупантами сільському господарству України, становили тільки частину тієї величезної шкоди, якої вона зазнала в результаті загарбницької політики нацистської Німеччини. До суми, що виражає прямі збитки, не ввійшли такі втрати, як зменшення доходу від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів, радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі, прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни, витрати на евакуацію та реевакуацію ресурсів сільського господарства, втрати прибутків населення під час війни та ін. Як відомо, нацистське «господарювання» обійшлося Україні в 1 трлн 200 млрд крб²⁰⁶ і у цій астрономічній сумі частка втрат українського села була досить великою.

На подолання наслідків війни аграрному секторові України були необхідні величезні матеріальні ресурси та десятиліття напруженої праці мільйонів трудівників села.

3. ВІДБУДОВНИЙ ТА ВИРОБНИЧИЙ ПРОЦЕСИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ В 1943–1945 рр.

У ході зимової наступальної кампанії 1942–1943 рр. радянські війська звільнили від окупантів частину Східної України, а до кінця вересня 1943 р. майже все Лівобережжя та Донбас. У результаті успішного форсування Дніпра від вересня до кінця 1943 р. на Правобережжі було створено величезний плацдарм протяжністю близько 400 км по фронту й до 100 км — у глибину. У визволених районах відразу ж приступали до відбудови зруйнованого під час війни господарства.

Відновлення аграрного потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення в містах України, забезпечення продовольством промислових центрів СРСР, а головне — хліб та інше продовольство потрібні були діючій армії. Із переміщенням лінії фронту на захід республіка ставала найближчим тилловим районом, що міг оперативно задовольняти потреби фронту у продуктах харчування.

На селі, як і в місті, відбудовний процес мав два аспекти — політичний та економічний. Ліквідація політичних наслідків нацистської окупації відбувалася порівняно швидко. На визволеній території відновлювалася радянська влада, формувалися партійно-радянський та господарський апарати, головним чином із кадрів, які брали участь у радянському підпільному та партизанському русі, направлених з армії в порядку демобілізації, а також реєвакуйованих із тиллових районів. Із часом зміцнілі партійний і радянський апарати все більше відновлювали свої позиції.

У звільнених регіонах України переважна більшість селян радісно зустріла Червону армію як рятівницю від нацистської тиранії. Однак мали місце й інші факти. Частина сільського населення окремих східних районів, яке під час окупації проживало у зоні військової адміністрації й через менший податковий та заготівельний визиск та дещо більшу оплату праці почувалося краще, ніж за радянської влади, не дуже-то й вітала її повернення. У спецповідомленні на ім'я М. Хрущова заступник наркома внутрішніх справ УРСР С. Савченко 20 січня 1943 р. (відразу після повернення радянських військ в Україну) повідомляв, що «через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустріла прихід Червоної армії»²⁰⁷. Відверто неприязно, а подекуди й вороже сприйняла повернення радянської влади значна частина західноукраїнських селян, зокрема тих, які постраждали від насильницької радянської в передвоєнні роки. На всій території України неприхильно зустріла прихід Червоної армії й та частина сільського соціуму, яка під час окупації повернула у свою власність втрачене в період колективізації майно або набула його, свідомо співпрацюючи з ворогом. До антирадянськи налаштованих селян у визволених районах влада застосовувала методи виховного, упереджувального та примусового характеру. У багатьох випадках такі аграрії ставали об'єктом уваги правоохоронних та каральних органів.

На тривалий термін розтягнулася найважливіша складова частина процесу післяокупаційного відродження села — відбудова його господарства. Вона була пов'язана з надзвичайними труднощами, зумовленими, перш за все, великими масштабами руйнувань, матеріальними та людськими втратами. Господарство колгоспів, радгоспів і МТС було вщент зруйноване й пограбоване. У переважній більшості сільських населених пунктів у результаті грабінницької аграрної політики окупантів було спустошено особисті господарства селян. Ситуація ускладнювалась тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення.

Базовим у відбудові села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі в першу чергу зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їх господарської діяльності. Повсюди воно розпочиналося відразу ж після зайняття Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, відроджувати цілі галузі, запроваджувати нормування та облік.

Упродовж 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР ухвалили десятки обов'язкових для виконання всіма владними та господарськими органами в республіці постанов і розпоряджень, котрі стосувалися різних напрямів відбудовного й виробничого процесів на селі. Зазначені питання були предметом розгляду на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, сесіях Верховної Ради УРСР та місцевих рад, засіданнях обласних і районних комітетів партії та обласних і районних виконавчих комітетів рад, обговорювалися на республіканських, обласних та районних нарадах з працівниками сільського господарства. Безперервно здійснювався жорсткий контроль партійно-державних органів за виконанням директивних розпоряджень і вказівок центру.

В умовах війни, що поглинала переважну частину бюджету, держава не могла відразу асигнувати на відбудову сільського господарства необхідні кошти. У 1943 р. на відновлення виробничих об'єктів, придбання господарського реманенту та інші потреби колгоспів уряд СРСР виділив лише 15 млн крб, на відбудову МТС, МТМ і ремонтних заводів — 34 млн крб²⁰⁸, радгоспів — 12,73 млн крб²⁰⁹. У наступні роки бюджетні кошти на проведення відбудовних робіт на селі збільшувалися. У 1944 р. постановою сесії Верховної Ради УРСР на розвиток аграрного сектора республіки було витрачено 314 млн крб²¹⁰. Із них 26,65 млн крб становили капітальні вкладення в МТС,

у тому числі понад 10,5 млн крб — на ремонт та будівництво виробничих будівель і споруд й понад 16,14 млн крб — на придбання техніки, устаткування та інвентарю²¹¹. У бюджеті УРСР на 1945 р. видатки на сільське господарство збільшилися на 429 млн крб А всього з республіканського бюджету на відбудову галузі було витрачено понад 1 млрд крб. Крім того, для МТС, МТМ і ремзаводів України виділялися великі суми з союзного бюджету. На виконання першочергових робіт із відбудови МТС республіки і на відновлення їх діяльності в 1943–1945 рр. було витрачено 1586 млн крб²¹².

Для відбудови і будівництва приміщень, придбання худоби й інших потреб держава надавала колгоспам і колгоспникам кредити. Так, у 1944 р. загальна сума відпущеного кредиту становила 388,9 млн крб²¹³, що дозволило, у поєднанні з коштами, виділеними державою, здійснити капітальні вкладення в колгоспах республіки на загальну суму 558,17 млн крб, у тому числі на придбання машин та обладнання — 40,924 млн крб і на закупівлю худоби — 386,11 млн крб Порівняно з 1940 р. загальна сума капіталовкладень у колгоспах була меншою на 49,7%²¹⁴. Того ж року для потреб колгоспного й індивідуального будівництва на селі було виділено 2700,0 тис. м³ лісосічного фонду, у тому числі 2350,0 тис. м³ безкоштовно. Для колгоспів, що найбільш постраждали від нацистської окупації, відпущено понад 2 млн пудів насінневої й фуражної позики²¹⁵ та надано значні пільги стосовно оподаткування і поставок сільськогосподарської продукції, котрі поширювалися й на широкі верстви сільського населення.

Однак державних коштів та матеріальних ресурсів усе одно не вистачало. Виділені в 1943–1945 рр. державою кошти на відбудову сільського господарства республіки становили незначну частку від загальних потреб. Тому основним джерелом відродження колгоспів, радгоспів та МТС було трудове подвигництво самих селян. Великого поширення набула безкоштовна, по суті ненормована, праця на полях і фермах, на відбудові та спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентарю та ін. Упродовж 1944–1945 рр. методом

народної будови було відремонтовано й заново споруджено близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС²¹⁶.

Абсолютна більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радянської системи, сприйняла покірно. Причинами цього були, перш за все, гіркий досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їх безправне становище у суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни. Далеко не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані тривожного очікування (і небезпідставно) оцінки факту проживання та вимушеної «співпраці» із загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. Ще однією важливою причиною позитивного сприйняття селянами заходів із відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання було те, що саме з цим вони пов'язували надії на подолання жажливих наслідків окупації та відбудову села.

Під час проведення організованих органами влади, а нерідко скликаних і за власною ініціативою загальних зборів селяни ухвалювали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали правління, голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів. До новоутворених господарств вони звозили прихований від окупантів реманент, приводили коней та іншу худобу, здавали посівний матеріал. У багатьох випадках ці заходи проводилися в обстановці емоційного та патріотичного піднесення населення, викликаного звільненням того чи іншого сільського населеного пункту, переважно на добровільній основі. Але непоодинокими були випадки, коли колгоспне майно поверталось примусово, навіть за допомогою правоохоронних органів.

Процес відновлення колгоспів у всіх визволених областях, окрім західних, здійснювався швидкими темпами. До кінця 1943 р. у лівобережних областях УРСР налічувалося 10 145 колгоспів²¹⁷, а на 1 лютого 1944 р. їх кількість становила вже 15 945²¹⁸. Аналогічна картина мала місце й в областях, звільнених у 1944 р. На початок 1945 р. на території України діяло 26 487 колгоспів, а також 705 радгоспів²¹⁹. Багато з них

спочатку були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському плані, не мали належної матеріальної бази, насінневого фонду, тяглової сили, підготовлених кадрів, достатньої кількості робочих рук.

Щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів важливими були заходи, пов'язані з відновленням бригадно-ланкової структури (до війни в колгоспах УРСР, за винятком західних областей, було 69 828 рослинницьких, 21 374 городніх, садово-городніх і виноградарських та 39 225 тваринницьких бригад)²²⁰, повернення бригадам ролі повноцінної виробничо-господарської одиниці сільськогосподарської артілі та підвищення ролі бригадира як відповідальної особи за виробничу діяльність свого підрозділу. Однак у багатьох випадках відновлення бригад у післявоєнний період було формальним. Не повсюди за ними закріплювалося тягло, сільськогосподарські машини й транспортні засоби. Так, розподіл і закріплення за бригадами засобів виробництва у колгоспах областей, визволених у 1943 р., здійснювалися лише навесні 1944 р., у період підготовки до сівби. Суттєвим прорахунком у роботі бригад була відсутність попереднього планування. У більшості колгоспів голови давали наряди бригадирам щоденно звечора на наступний день. У багатьох випадках бригадирами призначалися нездатні до виконання функціональних обов'язків особи²²¹.

Серйозні проблеми мали місце й в організації роботи колгоспних ланок (на початку 1941 р. у польових бригадах колгоспів 15 східних областей функціонувало 324 198 ланок, що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур). У визволених у першій половині 1943 р. районах майже всі ланки було відновлено, за ними закріплювалися посіви цукрового буряка, кукурудзи, соняшника, проса, картоплі та інших культур. Однак у подальшому ланки в більшості колгоспів розпалися й обробіток просапних і технічних культур здійснювався побригадно.

У колгоспах переважно не нормувалися обсяги роботи, були відсутні розцінки за її виконання, а в деяких районах використовували довоєнні норми, що в тодішніх умовах були

завищеними. Через відсутність необхідних документів облік виконаних робіт не здійснювався. Усе це призводило до неправильного нарахування трудоднів. Поширеним було начислення трудоднів не за виконання норм виробітку, а за вихід на роботу.

У колгоспах належним чином не застосовувалася додаткова оплата праці. Наприклад, у більшості звільнених районів Харківської й Ворошиловградської областей планові завдання з урожайності культур доводилися бригадам і ланкам уже після проведення посівної. Часто додаткова оплата праці колгоспників не проводилася лише через незадовільно здійснюваний облік — не враховувалися трудодні, вироблені на закріплених культурах, та одержана продукція з закріплених ділянок²²².

Основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва лягав на плечі жінок-колгоспниць і працівниць радгоспу. У 1943–1944 рр. вони становили 80% загальної кількості колгоспників²²³. Питома вага трудоднів, вироблених колгоспницями, у загальній кількості трудоднів, вироблених усіма працездатними колгоспниками, сягала в 1944 р. 77,2%, в 1945 р. — 72,2% проти 39,2% у 1939 р.²²⁴. Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах людей похилого віку та підлітків. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії становив 103 дні на рік²²⁵.

Успішне відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС, моторемонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. На кінець 1943 р. — початок 1944 р. було відбудовано й відновлено діяльність усіх 496 МТС, що працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40% тракторного парку 1941 р. У господарствах Наркомрадгоспів УРСР станом на 1 лютого 1944 р. було 1180 тракторів, 2254 тракторні плуги, 774 комбайни, 1514 тракторних культиваторів, 1501 сівалка та інший сільськогосподарський реманент²²⁶. До весни 1944 р. МТС України одержали від союзних республік близько 7 тис.

тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металорізальних верстатів, комбайнів та автомобілів²²⁷. А всього за роки війни трудівники села УРСР одержали з інших республік СРСР 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і 1 тис. комбайнів²²⁸.

Однак техніка, що підлягала реєвакуації, надходила у звільнені райони України не в повному обсязі та несвоєчасно. Так, до 5 лютого 1944 р. зі східних районів СРСР повернулося всього 2634 трактори з 4366, які мали бути поставлені згідно з рішеннями Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня та 7 листопада 1943 р. При цьому 845 тракторів навіть не відвантажили²²⁹. Бували випадки, коли техніку просто не хотіли повертати колишнім власникам, або вона надходила розкомплектованою, максимально спрацьованою, відтак без капітального ремонту працювати не могла. Та попри всі труднощі поставки реєвакуйованої техніки щомісяця збільшувалися, і це мало важливе значення для відродження технічної бази сільського господарства.

Разом із технікою, що поверталася в МТС і радгоспи у ході реєвакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства були й технічні засоби, передані військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, відбитих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської області одержали 560 вантажних автомашин від частин 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської області — 151 автомобіль від підрозділів 4-го Українського фронту²³⁰. За рішенням командування, військові частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передали МТС і радгоспам звільнених районів усі колісні трактори та запасні частини до них²³¹.

Однак основним джерелом для масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомашини. У порівняно

стислі терміни сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомобілів²³².

У результаті проведеної роботи на початок 1945 р. на території УРСР було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві республіки станом на 1 січня 1945 р. нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що порівняно з відповідним періодом 1941 р. становило 50,7%, комбайнів — 14 932 (48%), вантажних автомобілів — 3575 (7%), тракторних плугів — 39 494 (50%), тракторних культиваторів — 27 825 (43%), тракторних сівалок (зернові) — 20 999 (55%), складних молотарок — 13 912 (58%), кінних плугів — 469 542 (66%), кінних культиваторів — 140 644 (54%), кінних сівалок 85 726 (52%), лобогрійок — 63 263 (55%), самоскидів — 22 389 (38%), сінокосарок — 11 680 (47%). До 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51 200, що становило 57% від їх кількості на 1 січня 1945 р.²³³

Як видно з наведених показників, село на кожному етапі відбудови в умовах війни вже мало певну матеріально-технічну базу, у відповідності з якою досягався той чи інший рівень механізації сільськогосподарських робіт. У міру наближення війни до завершення і з розширенням можливостей держави більше виділяти коштів та збільшувати виробництво сільськогосподарської техніки й запасних частин до неї рівень механізації сільського господарства зростав. Хоча в 1945 р. він залишався далеким від рівня 1940 р., але набагато перевищував показники 1944 р. Про ступінь механізації основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у процентах до загального обсягу робіт свідчить таблиця²³⁴:

Роки	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	50,0	98,0	52,4	54,6	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

Отже, МТС виконували, перш за все, найбільш трудомісткі польові роботи — веснооранку, підняття парів, оранку на зяб. У 1944 р. МТС УРСР виконали тракторних робіт, включаючи молотьбу, на 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку. Загальне здійснення ними у складних умовах воєнного часу річного плану сільськогосподарських робіт становило 102%. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16%, обсяг тракторних робіт збільшився на 52%, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7% довоєнного рівня. При цьому у загальному обсязі виконаних тракторних робіт понад 11 400 тис. га (57%) припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага всіх видів оранки у тракторних роботах становила 38%)²³⁵. Такого великого приросту тракторних робіт у 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5% довоєнного рівня²³⁶.

Ефективність роботи сільськогосподарської галузі значною мірою залежала від наявності в колгоспах, радгоспах і МТС профільних спеціалістів (агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків), кваліфікації та компетентності керівників господарств і МТС, організаторів роботи в їх господарських та економічних підрозділах, механізаторів та масових сільськогосподарських професій, дефіцит яких був особливо відчутним на початку відбудови. Це спонукало союзні та республіканські органи влади в березні 1943 р. терміново направити з тилкових регіонів СРСР у визволені райони Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей 118 директорів МТС, 50 завідувачів райземвідділів, 200 агрономів, 85 бухгалтерів, 187 механіків, 665 бригадирів тракторних бригад, 5000 трактористів і 375 комбайнерів²³⁷.

До 1 лютого 1944 р. з евакуації в Україну повернулися й приступили до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства. Загалом на цей час у звільнених районах 9 лівобережних областей у системі Наркомзему УРСР працювало 6937 фахівців, у т.ч. 5569 спеціалістів сільського господарства (керівників обземвідділів — 163, спеціалістів обземвідділів — 204, завідувачів райземвідділами — 269, директорів МТС —

473, агрономів — 2256, механіків — 1436, зоотехніків — 822, ветлікарів — 315, ветфельдшерів — 740, землевпорядників — 219)²³⁸. Наявних спеціалістів не вистачало навіть для вже відновлених 15 945 колгоспів. Станом на 1 лютого 1944 р. частка агрономів становила 34,4%, зоотехніків — 13,4%, механіків — 43,8%, ветлікарів — 32,9%, ветфельдшерів — 8,5% від їх кількості на початок 1941 р. Загальна ж кількість спеціалістів сільського господарства на цей же час порівняно з початком 1941 р. становила лише 21,7%²³⁹. До того ж, частина з них працювала на керівних посадах в обласних і районних земельних відділах та інших структурах Наркомзему й Наркомрадгоспів УРСР. А якщо врахувати перспективу близького визволення решти окупованих нацистами регіонів України, то ситуація із забезпеченням сільського господарства спеціалістами з фаховою освітою була критичною.

Невипадково у звільнених областях УРСР вживалися заходи до відновлення навчального процесу у сільськогосподарських вузах і технікумах. Наприкінці 1943 р. — у першому кварталі 1944 р. розпочали роботу Ворошиловградський і Житомирський сільськогосподарські та Київський гідромеліоративний інститути, у другому кварталі 1944 р. — ветеринарний та сільськогосподарський інститути в Києві. Вдалося відновити навчальний процес у 33 сільськогосподарських технікумах. Згідно з планом, упродовж 2–3 років у сільськогосподарських навчальних закладах передбачалося підготувати 2400 агрономів, 3100 зоотехніків, 1200 ветлікарів, 225 землевпорядників. У зв'язку з великою потребою в кадрах за профілями зоотехнії, землевпорядкування, лісівництва та меліорації при Житомирському сільгоспінституті було створено зоотехнічний, при Київському гідромеліоративному — землевпорядкувальний, при Харківському сільськогосподарському — лісовий та меліоративний факультети²⁴⁰.

У зимові періоди 1943–1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944–1945 рр. (по всій території України) на спеціальних курсах було підготовлено понад чверть мільйона спеціалістів для колгоспів і МТС, у тому числі 19 448 голів колгоспів, 2229 рільників та овочівників, 1047 садівників і виноградарів,

3357 бригадирів рільничих бригад, 137006 ланкових, 3357 бригадирів тракторних бригад, 84 447 трактористів, 6670 комбайнерів²⁴¹. Водночас уживалися адміністративні заходи щодо направлення в колгоспне і радгоспне виробництво спеціалістів сільського господарства, котрі працювали не за фахом.

Серйозною проблемою у справі забезпеченості аграрного сектора керівними кадрами була їх велика плінність. Так, у 1945 р. серед 26 364 голів колгоспів працювали на посаді в даному колгоспі терміном до року 13 851 чол., від року до трьох — 8848 і понад три роки — 3665. Серед 85 143 бригадирів-рільників ці ж показники, відповідно, були такими: 42 284, 30 607 і 12 252; серед 28 359 завідувачів тваринницькими фермами — 15 554, 9315 і 3490; серед 36 264 бухгалтерів і рахівників — 13 370, 15 102 і 7992²⁴².

Негативні наслідки мало й те, що копітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, постійні «прочухани», брутальність — такими загалом були методи роботи районного, а нерідко й обласного партійного та радянського керівництва з головами колгоспів та сільських рад. Нерідко голови колгоспів та директори радгоспів мали одночасно по кілька доган: одну знімали, другу виносили — і так без кінця. За свідченням голів колгоспів та сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали з собою сухарі і білизну, адже не були впевнені, що повернуться додому²⁴³.

Поширеною була практика, коли замість надання кваліфікованої допомоги малодосвідчених керівників господарств та голів сільських рад за прорахунки в роботі відразу звільняли з посад. Типовим прикладом такого «стилю роботи» був Оратівський район Вінницької області, де за 1944 р. змінилося 57 голів колгоспів і 56 голів сільрад, а в окремих колгоспах змінилося по 3–4 голови²⁴⁴.

Мали місце випадки, коли керівників господарств, незважаючи на їх ділові риси та професійну придатність, методично цькували й усували з посад через те, що були не до вподоби районним або обласним партійним керівникам. Своєю чергою,

подібне часто вчиняли щодо профільних спеціалістів сільського господарства голови колгоспів і директори радгоспів, серед яких було чимало таких, котрі призначалися на ці посади «згори». Водночас голови колгоспів і директори радгоспів здебільшого були слухняними і послідовними провідниками волі керівництва країни. Лише деякі з них намагалися ініціювати нові форми господарювання, розкрити приховані резерви.

Успішне проведення відбудовних та господарських робіт у сільській місцевості певною мірою було пов'язане з вирішенням такого важливого завдання, як розмінування та очищення від вибухонебезпечних речовин і предметів населених пунктів, шляхів, полів у місцях колишніх боїв. Насамперед цю роботу виконували спеціальні військові підрозділи, але до неї долучалися й органи цивільної влади на місцях. Із числа партійно-комсомольського активу були підібрані й спеціально підготовлені особи, на яких після підготовки на спеціальних курсах покладалася обов'язок виявлення та знешкодження вибухових речовин²⁴⁵. Великий обсяг відповідних робіт проводили також організації Тсоавіахіму УРСР. Поряд із цим серед населення велася роз'яснювальна робота (шляхом бесід, лекцій, поширення листівок, плакатів), метою якої було запобігання втрат серед сільського населення від вибухонебезпечних предметів і створення умов для виконання відбудовних та виробничих завдань. Наслідки проведеної роботи вражаючі — упродовж 1943–1945 рр. тільки саперні частини Червоної армії на території республіки перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб²⁴⁶.

Важливою складовою відбудовного процесу у сільському господарстві було проведення землеоблаштувальних робіт, зокрема інвентаризація земельної документації, її відновлення та передача землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів і колгоспників, а також робітників і службовців, які мешкали у сільській місцевості, відновлення і впровадження правильних сівозмін у колгоспах та радгоспах. Унаслідок проведеної на кінець 1944 р. інвентаризації земельних документів у колгоспах, районних та обласних земельних відділах встановлено,

що у відновлених на цей час 26 403 колгоспах державні акти на землекористування в період окупації були знищені у 25 654 господарствах, що становило 97,2%. До кінця 1945 р. державні акти на право володіння землею було виготовлено й вручено 11 105 колгоспам. Шнурові книги поновлено в 8148 колективних господарствах²⁴⁷.

До війни всі колгоспи УРСР мали сівозміни, при цьому в 7336 колгоспах вони були правильні. У період окупації сівозміни в колгоспах порушилися, а межі полів було розорано. Упродовж 1943–1944 рр. межі полів сівозмін відновили в 2540 колгоспах, а до кінця 1945 р. — у 14 307 господарствах. Більш успішно цю роботу проводили в Київській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Херсонській, незадовільно — у Запорізькій, Харківській, Сумській областях, де на той час відсоток відновлення становив, відповідно, лише 35,1%, 35,8% і 26,2%. У 716 колгоспах межі полів сівозмін узагалі не могли бути відновлені без проведення землевпорядкувальних робіт²⁴⁸.

У першу чергу роботи з відновлення сівозмін здійснювалися в тих колгоспах, котрі були визначені районними насінневими господарствами. Їх кількість до кінця 1945 р., відповідно до рішення союзного уряду, на території республіки була збільшена до 368 проти 153 у 1940 р. У 1944 р. межі полів сівозмін були відновлені в 108 районних насінневих господарствах. У 1945 р. кількість районних господарств, в яких було проведено роботу з відновлення наявних у минулому або введення нових сівозмін, збільшилася до 170, що становило 46,2% від їх загальної кількості. Незадовільно здійснювалася ця робота в Миколаївській, Ворошиловградській, Житомирській та Чернігівській областях. Повністю завершити відновлення та введення нових сівозмін у районних насінневих господарствах Наркомзем УРСР планував у 1946 р.²⁴⁹

Серед завдань, що вирішувалися в рамках кампанії з упорядкування землекористування на визволених територіях, було повернення колгоспам громадських земель, що в період війни опинилися в користуванні військового відомства та державних установ, мешканців сільських, а часом і міських населених пунктів. Особливо турбувало державу, що кваліфі-

кувала це явище як «розбазарювання колгоспної землі», збільшення розмірів присадибних ділянок понад дозволені нею норми у значній кількості селян. Проведені в 1943–1944 рр. органами Наркомзему СРСР та Держконтролю спеціальні ревізії в колгоспах виявили масові порушення в землекористуванні по всій країні, у тому числі й в УРСР. За даними облземвідділів, лише в 12 областях республіки до селянських садиб було прирізано за дозволом, а то й без нього, 797,3 тис. га колгоспної землі²⁵⁰. Численними були випадки, коли селяни розширювали свої городи до гектара, а інколи й більше.

Вилучення земельних «надлишків» і приведення селянського землекористування до дозволених розмірів на завершальному етапі війни та в перші повоєнні місяці стало предметом особливої уваги державних і партійних органів. На засіданнях владних структур різного рівня лунала гостра критика на адресу тих керівників, котрі допускали розширення особистих посівів колгоспників за рахунок громадських земель. Газети мобілізували громадську думку й вимагали впорядкування особистого землекористування селян. За виявлені порушення у землекористуванні керівники колгоспів і земельних органів, котрі їх допустили, притягувалися до судової відповідальності згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про охорону колгоспних земель²⁵¹.

Водночас реальністю було те, що держава, здійснюючи заходи з упорядкування землекористування селянських дворів, мала за мету не тільки й не скільки забезпечити збереженість громадських земель колгоспів. Адже в багатьох випадках колгоспам поверталися всього декілька гектарів землі, тоді, як володіли вони сотнями гектарів, до того ж не скрізь колгоспна земля використовувалася повністю. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це могло порушити співвідношення між громадським та особистим землеробством і пробудити приватновласницькі настрої, а в періоди сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу з колгоспного виробництва²⁵².

Через відсутність урядового рішення з даного питання й запізню появу наказу Наркомзему УРСР від 10 жовтня

1944 р., яким райземвідділам було запропоновано відновити присадибне користування землею колгоспників, робітників і службовців у довоєнних розмірах, зазначений захід не було здійснено у 1944 р. Станом на 1 січня 1945 р. обмірювання присадибних ділянок було проведене лише в 6898 колгоспах (26,1% від кількості колгоспів на цей час). Тільки в Полтавській області відновлення присадибного землекористування в 1944 р. проводилося в усіх колгоспах й обмірювання ділянок було завершено до кінця року в 2059 колгоспах (83,7%). У решті областей у 1944 р. ці роботи були проведені в незначній кількості колгоспів або навіть не розпочалися (Житомирська, Ворошиловградська, Одеська).

Лише після ухвалення 8 квітня 1945 р. спеціальної постанови РНК СРСР роботи з приведення до норми розмірів присадибного користування колгоспників, робітників і службовців розгорнулися у значному обсязі. Обмірювання присадибних ділянок відбувалося в усіх колгоспах й до кінця 1945 р. завершилося в більшості областей, за винятком Чернігівської (92,9%), Житомирської (91,1%), Вінницької (96,4%), Сумської (96,3%) та Одеської. Вилучення виявлених надлишків і приєднання їх до громадських земель колгоспів було проведене в 23 714 колективних господарствах, що становило 89,9% від їх загальної кількості. У Київській, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Харківській, Сталінській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській областях вилучення надлишків було повністю завершено. Відставали Вінницька (61,2%), Житомирська (62,2%) та Одеська області²⁵³.

Посівна кампанія весною 1943 р. у визволених від окупантів районах відбувалася в надзвичайно складних умовах. У переважній більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Незважаючи на проведені заходи зі збирання насіння серед населення та закінчення молотьби врожаю 1942 р., насінням ярових культур відновлені колгоспи повністю забезпечено не було. Дефіцит насіння у звільнених районах становив 40–50% потреби до плану посіву 1941 р., при цьому насіння бобових і

трав у колгоспах майже зовсім не було²⁵⁴. Часом навіть і та невелика кількість відремонтованої техніки через відсутність пального та мастил простоювала. Так, масові посівні роботи у радгоспах визволених районів УРСР розпочалися 11–12 квітня. А перші 28 т керосину вони одержали лише 22 квітня, перші 3 т автолу — 29 квітня. Таким чином, тракторний парк радгоспів у кількості 306 відремонтованих тракторів (з наявних 428) розпочав роботу лише 30 квітня, тобто тоді, коли час сівби ранніх зернових культур наблизився до завершення²⁵⁵. Загалом весною 1943 р. сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі — коровах селян, колгоспів та радгоспів²⁵⁶. Так, під час весняних польових робіт у колгоспах Ворошиловградської області щодня у середньому працювало близько 40 тис. корів²⁵⁷. У цілому у ході весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах УРСР було освоєно лише близько 60% орної землі порівняно з довоєнним рівнем²⁵⁸.

У третій декаді липня 1943 р. колгоспи і радгоспи приступили до збирання врожаю зернових. У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки воно проходило з великими труднощами. Із 807 наявних комбайнів удалося відремонтувати лише 453, решту через відсутність двигунів та інших вузлів не змогли підготувати до збирання. Але з відремонтованих комбайнів працювали 230, решта не використовувалася через відсутність шківів, корінних та арматурних пасів. Відтак значну частину зернових довелося збирати простими механізмами та вручну. Так, до 10 серпня 1943 р. у колгоспах Ворошиловградської області було зібрано зернові на 90,2% площ, із них комбайнами — тільки на 11,4%, а в колгоспах Харківської області ці показники становили, відповідно, 88,7% і 2,2%²⁵⁹. Унаслідок нестачі техніки та робочих рук затримувалася молотья і скиртування соломи. На вказану дату у колгоспах Ворошиловградської області було обмолочено молотарками і котками всього 17,7% зернових, Харківської області — 5,4%. Дещо кращим був стан із використанням комбайнів у господарствах системи Наркомземрадгоспів УРСР, в яких комбайнами збрали зернові на 43,0% площ²⁶⁰.

На темпи та якість сільськогосподарських робіт улітку 1943 р. негативно вплинула і слабкість тракторного парку. Станом на 15 серпня 1943 р. у звільнених районах УРСР уже відновило роботу 72 МТС, в яких нараховувалося 3516 тракторів. Та значна частина й цього недостатнього тракторного парку не використовувалася з причин несправності, відсутності запасних частин та паливно-мастильних матеріалів. Тракторним парком МТС у Ворошиловградській області було виконано робіт усього на 39,1% від встановленого плану, Харківській області — на 39%. Виробіток на один умовний 15-сильний трактор у МТС Ворошиловградської області становив лише 175,5 га, Харківської — 181,5 га²⁶¹ при річному плановому навантаженні 500 га²⁶².

Значний дефіцит робочої сили у сільськогосподарській галузі змушував центральні, республіканські та місцеві органи влади в період проведення польових робіт удаватися до масштабних залучень додаткових контингентів працівників. За дозволом ДКО та вищих органів влади СРСР, згідно з постановами військових рад фронтів, до виконання сільськогосподарських робіт залучалися солдати й офіцери тилкових, а коли були належні умови — і фронтових частин, дислокованих на території республіки. Так, у 1943 р. червоноармійцями було виконано великий обсяг робіт під час весняної посівної, а влітку та восени — збиральної кампаній насамперед у тих районах, де складалося критичне становище. Тільки солдати 2-го Українського фронту виорали та засіяли близько 4000 га, заборонували та прокультивували 4320 га й обмолотили врожай з 20 тис. га²⁶³.

Часом воїнам доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Наприклад, на території Сумської і Чернігівської областей, де через бойові дії влітку й восени 1943 р. ані окупантам, ані місцевим селянам не вдалося своєчасно повністю зібрати зернові, за рішенням ДКО хліб, що опинився під снігом, рятували солдати 1-го Білоруського фронту, які спочатку граблями розгрібали сніговий покрив, а потім серпами жали полегли зернові культури. До весни 1944 р. вони заготовили 13 607 тис. пудів хліба, забезпечивши потреби фронту на 8 місяців. Значну кількість зібраного таким чином зерна було відправлено військам інших фронтів та мешканцям Ленінграда²⁶⁴.

У таких важких умовах у 1943 р. сільські трудівники десяти звільнених лівобережних областей України заготовили для Червоної армії та держави 91 млн пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить той факт, що всі Українські й Білоруські фронти повністю і безперебійно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених у цих областях. Крім того, тут було створено необхідні продовольчі запаси, з яких у 1943 р. майже 100 тис. т відвантажили Ленінградському фронту та місту Ленінграду²⁶⁵.

Заготівлі і закупівлі хліба врожаю 1943 р. продовжувалися взимку — весною 1944 р., поширившись і на визволені у цей час правобережні райони республіки. Загалом станом на 1 липня 1944 р. в областях України було заготовлено й закуплено 105,2 млн пудів (або 6577 тис. т) хліба врожаю 1943 р., абсолютну більшість якого виробили українські селяни в після-окупаційний період²⁶⁶.

Водночас необхідно відзначити, що в районах, які опинилися в 1943 р. у зоні бойових дій, значна частина врожаю загинула або на полях, або вже зібраною. Втрати були пов'язані й з об'єктивними причинами, які зумовлювалися тогочасною реальністю й слабкістю матеріально-технічної бази сільського господарства. Так, із вирощеного в 1943 р. врожаю цукрового буряка працюючі в Україні 23 цукрові заводи у сезоні 1943–1944 рр. переробили 2181,4 тис. ц буряка й виробили 179 тис. ц цукру. Однак 1591 тис. ц цукрового буряка залишилося на полях через недостатню кількість транспорту, необхідного для його вивезення на цукрові заводи²⁶⁷. Частину невивезених коренеплодів можна було б урятувати, пустивши його на корм худобі у громадському тваринництві та селянських господарствах, однак через регламентуючі та заборонні приписи цього не зробили.

У не менш складних умовах здійснювалися відбудовні та господарські роботи в аграрному секторі й у 1944 р. Державна допомога селу цього року збільшилася, однак її обсяги були недостатніми для вирішення наявних проблем. Ситуація ускладнювалася надзвичайно високими державними завданнями. Так, передбачений держпланом обсяг весняно-польових

робіт становив майже 94% плану 1941 р., наявного ж механічного і живого тягла було втричі, а працездатного населення — удвічі менше, ніж до війни. Основною робочою силою залишалися жінки, люди похилого віку й підлітки, а тягловою силою — корови колгоспів і колгоспників. Виробничі ланки комплектувалися з таким розрахунком, щоб у них була однакова кількість колгоспників із коровами, тобто щоби тягло по ланках розподілялося рівномірно. Колгоспники на своїх коровах готувалися до весняних робіт — здійснювали снігозатримання, заготовляли добрива. У 1944 р. у Полтавській області на польових роботах під час весняної сівби працювало 90 тис. корів колгоспів і колгоспників²⁶⁸, у Київській області — понад 36 тис., якими було виорано 71 тис. і забороновано 148 тис. га посівних площ²⁶⁹. У Запорізькій області на коровах у 1944 р. було виконано до 40% усіх польових робіт, у Сумській — виорано 17% посівної площі²⁷⁰. Масово застосовувалося ручне перекопування, а нерідко селяни й самі впрягалися у плуги та борони. У багатьох селах колгоспникам доводилося переносити посівне зерно на плечах до місця посіву на далекій відстані й висівати його переважно вручну.

У значній частин господарств визволених восени 1943 р. — узимку та навесні 1944 р. районів не було посівного матеріалу. Восени 1943 р. для посіву озимих під урожай 1944 р. у Ворошиловградську й Харківську області станом на 9 жовтня 1943 р. надійшло 9871 т насінневого зерна з областей РРФСР²⁷¹. Весною 1944 р. у цих же областях самостійно не могли забезпечити себе насінням для ярового посіву колгоспи найбільш постраждалих від окупації районів, а також господарства з низьким урожаєм зернових культур у 1943 р.²⁷² Із метою надання таким районам і колгоспам допомоги насінням для весняного посіву, згідно з постановою Раднаркому УРСР від 12 лютого 1944 р., у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Сумській і Чернігівській областях у колгоспів, колгоспників та одноосібних господарств, які виконали свої зобов'язання щодо здачі хліба у фонд Червоної армії та за державними хлібозаготівлями, було організовано закупівлю 25 тис. т зерна (у Дніпропетровській, Запорізькій і Полтавській — по 6000 т, у Сумській —

4000 т, Чернігівській — 3000 т). За рахунок закупленого збіжжя надавалася насіннева взаємодопомога колгоспам у порядку відпуску в позичку на умовах повернення з урожаєм 1944 р. з нарахуванням 10 ц за кожні 100 ц відпущеного насіння. У такий спосіб колгоспи Ворошиловградської області одержали насінневу позичку в розмірі 17 000 т, Сталінської — 3000 т, а райони інших областей — 5000 т²⁷³. Весною 1944 р. Наркомзем СРСР виділив для УРСР 5137,4 ц насіння овочевих культур, у тому числі імпортного — 2550,9 ц²⁷⁴.

Значна частина посівів здійснювалася несортним насінням. Так, сортові посіви зернових у колгоспах і радгоспах УРСР під урожай 1944 р. становили: пшениці озимої — 65,0%, жита — 56,3%, ячменю — 54,7%, вівса — 59,2% до загальної площі посіву²⁷⁵.

Однак незважаючи на величезні труднощі селяни справлялися з поставленими завданнями. За відчутної нестачі техніки та живої тяглової сили весняну сівбу в 1944 р. у цілому було проведено організовано. Уже на 20 травня колгоспи виконали план сівби ранніх колосових культур на 117,1%, цукрового буряка — на 106,2%; радгоспи план сівби всіх ярових культур виконали на 101,4%. Загалом план весняних польових робіт було перевиконано²⁷⁶. Колгоспи УРСР весною 1944 р. посіяли понад 8 млн га ярових культур²⁷⁷.

Одним із найважливіших завдань у процесі відбудови сільського господарства республіки було відновлення довоєнних посівних площ, коли в господарствах усіх категорій землекористувачів і, насамперед, у колгоспах орнопридатні землі використовувалися для посівів майже повністю. Однак за роки війни розміри посівної площі значно скоротилися. Незважаючи на здійснення в післявоєнний період широкомасштабних заходів, спрямованих на відновлення посівної площі, її загальні розміри в 1944 р. за всіма категоріями господарств Української РСР досягли лише 20 932 тис. га, або 69,2% довоєнної площі, у тому числі під зерновими і бобовими культурами — 15 775 тис. га (або 61,1%), соняшником — 852 тис. га (120%), картоплею — 1738 тис. га (85,9%), овочами — 417 тис. га (87,4%), цукровим буряком — 287 тис. га (31,6%)

довоєнної площі²⁷⁸. Установлений на 1944 р. план освоєння орної землі колгоспи республіки виконали на 103,9%. Радгоспи освоїли 711 тис. га, або 71% своїх довоєнних посівних площ. Насамперед відновлювалися довоєнні посівні площі зернових, овочів, картоплі, соняшника, тобто тих культур, вирощування яких сприяло розв'язанню продовольчого питання. Водночас у 1944 р. посівна площа в УРСР ще була меншою від довоєнної на 9,3 млн га.

Велику допомогу сільським трудівникам під час проведення весняних польових робіт у 1944 р. знову надали військові частини Червоної армії. За розпорядженням командування Українських фронтів господарствам визволених районів навесні 1944 р. було передано значну кількість насіння зернових і овочевих культур. Так, із фондів 4-го Українського фронту було виділено майже 4 тис. т посівного зерна для Ворошиловградської та Запорізької областей. 38-а армія 1-го Українського фронту передала колгоспам Вінницької області 1503 т посівного зерна, а 1-а гвардійська та 2-а повітряна армії цього ж фронту колгоспам Кам'янець-Подільської області — 2743 т. Військові частини Українських фронтів надавали також допомогу з посівним матеріалом і селянам, насамперед родинам червоноармійців та вдовам. Так, лише підрозділи 1-го Українського фронту навесні 1944 р. передали родинам червоноармійців для посівних цілей 4840 т зернових, близько 5000 т картоплі, 2420 т зерна обміняли на сортове насіння²⁷⁹.

Солдати брали активну участь у виконанні польових робіт. Лише військовослужбовці тилових і фронтових частин 1-го Українського фронту відпрацювали під час посівної 281 500 людино-днів, виоравши та засіявши 55 378 га, надавши допомогу в обробітку понад 8 тис. ділянок індивідуальних господарств. Воїни 3-го Українського фронту, відпрацювавши на весняно-польових роботах 25 316 робочих днів, виорали та засіяли 4306 га. Солдати й офіцери 4-го Українського фронту виорали й засіяли 2550 га, а 1-го Білоруського — 5500 га²⁸⁰.

Обробіток землі здійснювався в основному плугами на живому тяглі, а висівання зерна — вручну. Переважна більшість червоноармійців, зокрема колишніх селян, радо працювали на землі, пригадуючи свої хліборобські навички.

Ставленням до роботи, дисциплінованістю, організованістю, безкорисливістю й працьовитістю фронтовики позитивно впливали на сільський соціум. У багатьох західноукраїнських селян така робота червоноармійців позитивно впливала на їх ставлення до Червоної армії.

Із метою забезпечення політичного впливу і кращої організації виробничого процесу на селі за вказівками з центру військовій ради та політвідділи армій відрядили у визволені взимку — навесні 1944 р. райони 220 офіцерів і політпрацівників, знайомих із сільськогосподарським виробництвом. Військрада 1-го Українського фронту у смузі дій фронту контролювала через своїх уповноважених кожен район і кожне село. Аналогічна робота проводилася на Півдні України 4-м Українським фронтом²⁸¹.

Спільною працею сільських трудівників і воїнів армії під час посівної кампанії було закладено добру основу врожаю 1944 р. Сподівання на хороший результат того року підкріплювалися й тим, що завдяки сприятливим метеорологічним умовам осені й зими 1943–1944 рр. озими після зимування вийшли здебільшого в добромум стані²⁸².

Після завершення посівної кампанії перед селянами постало нове відповідальне завдання — доглянути посіви, своєчасно і без втрат зібрати врожай. Проте відповідні агротехнічні заходи, за висновками Наркомату землеробства УРСР, було здійснено неповністю²⁸³.

Збиральна кампанія 1944 р. проходила в умовах недостатньої кількості комбайнів та інших машин, молотарок, двигунів, пального, транспортних засобів, тягла, реманенту і робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання врожаю зернових культур, а, отже, і великих втрат, колгоспи значну їх частину, яка нерідко сягала 39–50%, а в окремих регіонах — більше половини, збирали вручну. Так, в Одеській області із зібраного урожаю на 555,7 тис. га комбайни працювали тільки на 27,1 тис. га (4,9%), зібрано простими машинами на тракторній і живій тязі — 325,7 га (58,6%), косами та серпами — 202,9 тис. га (36,5%). В області склалася критична ситуація із забезпеченням жнив транспортними засобами — із необхідних 39,5 тис. возів у

наявності було лише 8 тис.²⁸⁴ У Вінницькій області станом на 5 жовтня комбайнами зібрали врожай лише на 11,3 тис. га (1,3%), простими машинами — на 250 тис. га, а вручну — на 590,7 тис. га²⁸⁵. Оскільки наявними комбайнами і молотарками колгоспи та МТС у 1944 р. (як, до речі, і в 1945 р.) могли обмолотити хліб лише за 2–3 місяці (а в ряді районів — і за довший період) зусилля зосереджувалися на прискореному косінні зернових, зв'язуванні їх у снопи, просушуванні в копах та масовому й швидкому скиртуванні.

Під час збирання врожаю 1944 р. селу знову необхідна була допомога армії. Оскільки передові частини Українських фронтів у цей час уже вели бої за межами СРСР, то на більшій території республіки до збирання врожаю залучалися воїни тилових частин і підрозділів, дислокованих у визволених районах. За погодженням із місцевими органами влади військовослужбовці, армійські техніка та коні направлялися для косіння, скиртування й обмолоту зерна в колгоспи й радгоспи, що найбільше потребували допомоги. Так, тиловим частинам 3-го Українського фронту, розташованим в Одеській області, належало зібрати врожай на 28 тис. га, а фактично вже до серпня 1944 р. ними було зібрано зернові з майже 36 тис. га. Солдати та офіцери тилових частин 2-го Українського фронту допомогли зібрати врожай зернових з 34 тис. га. Великий обсяг означених робіт виконали частини Київського, Харківського та Одеського військових округів²⁸⁶.

У роки війни певна доля врожаю збиралася підрозділами Червоної армії в рамках самозаготівель для власних потреб. Самозаготівлі проводилися на полях тих колгоспів і радгоспів, які через відсутність робочих рук і матеріальних засобів не могли впоратися з обсягами збиральних робіт. Нерідко, виконавши завдання щодо формування власних продовольчих ресурсів, військові частини продовжували збиральні роботи й заготовлене продовольство направляли на державні заготівельні пункти та постачали населенню міст. У 1943 р. військовими тиловими частинами на території СРСР у рамках такої кампанії було зібрано лише зерна 2 414 200 т. Майже половину його заготовили війська Українських фронтів, зокрема частини 2-го Українського фронту — 255 тис. т, 3-го — 200 тис. т, 4-го — 342 тис. т²⁸⁷.

Із метою більш ефективного використання сільськогосподарських угідь та інтенсифікації постачання фронту на базі довоєнних радгоспів у фронтових і армійських тилах організувалися військові підсобні господарства. У 1943 р. у віданні військових частин нараховувалося 6220 таких господарств із посівною площею 300 тис. га. Працювали в них військово-службовці з числа обмежено придатних до служби та легкопоранені зі шпиталів. У підсобних господарствах 1-го Українського фронту в 1943 р. було зібрано 1560 т зернових, близько 20 тис. т картоплі та інших овочів, відгодовано 1150 свиней.

У 1944 р. практика створення підсобних господарств у визволених районах республіки поширилася. Їм встановлювали плани посівів зернових та овочів, сінокосіння, відгодівлі поголів'я свиней. Загальна площа, зайнята під зерновими та овочевими культурами в підсобних господарствах 3-го Українського фронту, становила майже 30 тис. га, відгодовувалося 5200 свиней. У підсобних господарствах 4-го Українського фронту лише овочевими культурами було засаджено майже 2 тис. га та вирощувалося 3 тис. свиней²⁸⁸.

До участі у сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах у 1943–1945 рр. масово залучалися діти й підлітки, причому не лише сільські, а й міські. З огляду на специфіку робіт у сільськогосподарській галузі, їх нескладність і посиленість окремих операцій для дітей, праця неповнолітніх використовувалася тут більшою мірою, ніж в інших галузях господарства республіки. Вагомою підставою для використання на сільгоспроботах неповнолітніх було їх прагнення взяти участь у відбудові, допомогти дорослим у вирощуванні та збиранні врожаю. Та все ж головним методом залучення дітей і підлітків до сільгоспробіт були мобілізаційні заходи, які здійснювалися на підставі рішень центральних, республіканських та обласних органів влади освітніми установами, комсомольськими й піонерськими організаціями.

Документи того періоду свідчать про досить жорсткі принципи щодо організації дитячої праці. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація на сільгоспроботи учнів 6–10 класів сільських і

міських шкіл. Тривалість робочого дня у канікулярний час визначалася в обсязі 6–8 годин. Особи, які ухилялися від цих робіт або самовільно залишали їх, підлягали кримінальній відповідальності. У нормативних документах установ Наркомату охорони здоров'я наводився досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, пороки серця з явищем субкомпенсації, хвороби нирок, фізичні вади, які не дозволяли виконувати сільгоспроботи²⁸⁹. У переліку протипоказань були відсутні багато типових дитячих захворювань, а також хвороб, зумовлених тяжкими умовами війни. Через відсутність належного медичного обслуговування в період окупації та на початковому етапі відбудови, що особливо стосувалося сільської місцевості, у багатьох дітей не було встановлено діагнози про захворювання навіть на названі вище недуги. Залучення нездорових та не повністю здорових дітей до польових робіт, які часто мали великі нормовані обсяги, призводило до погіршення їхнього здоров'я з ускладнюючими наслідками.

У зимово-весняний період сільські діти та підлітки заготовляли добрива, затримували на полях сніг, закладали парники, лагодили сільгоспремани, поповнювали посівний і посадковий фонди, улітку виконували значний обсяг робіт на пропюлюванні сільгоспкультур, боротьбі зі шкідниками, особливо гризунами та довгоносом. Та найширше праця підлітків і дітей використовувалася в період збирання врожаю.

Улітку 1943 р. на полях колгоспів і радгоспів Ворошиловградської та Харківської областей працювало 32 635 учнів і вчителів, які виробили 1 116 225 трудоднів²⁹⁰. Протягом літа й осені 1944 р. в УРСР у сільськогосподарських роботах узяли участь понад 960 тис. учнів і близько 26 тис. учителів, які сумарно виробили 26 155 тис. трудоднів²⁹¹. У загальному обсязі сільськогосподарських робіт 1944 р. питома вага дітей і підлітків становила 17,8% від усієї маси працездатних колгоспників в УРСР. Це, своєю чергою, зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку. Повсюди звичайним явищем було перевиконання дітьми визначеного

для них у роки війни мінімуму трудоднів — не менше 50. Наприклад, у Херсонській області середній виробіток трудоднів підлітками в 1944 р. становив 106, а в 1945 р. — 115. У Кіровоградській області, відповідно, 79 і 88 трудоднів²⁹².

За наслідками господарювання в 1944 р., що відбувалося у важких умовах воєнного часу за відсутності необхідної кількості техніки, тягла, робочих рук, кваліфікованих кадрів, сортового насіння, трудівники села одержали такі результати: урожайність зернових культур у колгоспах у середньому по Україні становила 10,8 ц з га (при плані 9,1 ц)²⁹³, цукрового буряка — 112,0 ц з га, соняшника — 8,2 ц з га, картоплі — 75,0 ц з га²⁹⁴. Валовий збір у колгоспах зернових культур складав 121 321 тис. ц, цукрового буряку — 28 254 тис. ц, соняшника — 5893 тис. ц, картоплі — 39 889 тис. ц, що, відповідно, становило лише 54,6%, 20,5%, 62,7% і 66,6% валового збору цих же культур у 1940 р.²⁹⁵ Цього року колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна²⁹⁶.

У 1944 р. знову мали місце великі проблеми зі збиранням і вивезенням цукрового буряка на заводи та приймальні пункти. Але якщо ціною неймовірних зусиль основну масу солодких коренеплодів було викопано і закаатовано, то план вивезення коренів на переробку не виконали, і цей процес тривав аж до весни 1945 р. Наприклад, в одній з основних бурякосіючих областей — Вінницькій — станом до 5 лютого 1945 р. було вивезено лише 79,5%²⁹⁷.

Водночас восени 1944 р. через нестачу техніки, тягла та робочих рук виникли серйозні проблеми з проведенням посівів озимини та оранки на зяб. У телеграмі голови РНК УРСР М. Хрущова та секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка виконкомам обласних рад та обкомам КП(б)У (вересень 1944 р.), зазначалося, що осіння посівна в більшості областей республіки проходила незадовільно, кращі агротехнічні терміни посіву були упущені. Особливо погано посівні роботи проводилися у Житомирській, Сумській, Вінницькій, Кіровоградській, Запорізькій, Дніпропетровській областях, де станом на 20 вересня план сівби озимих було виконано, відповідно, на 75%, 67%, 66%, 46%, 47,7%, 54,5%, а також у Миколаївській,

Херсонській та Одеській областях. Завдяки оперативним та рішучим заходам, здебільшого адміністративного характеру, стан справ із сівбою озимих дещо поліпшився, однак план сівби та оранки на зяб виконати не вдалося²⁹⁸.

У 1945 р. порівняно з попередніми роками сільськогосподарські роботи здійснювалися в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення. Колгоспи і радгоспи якісніше підготувалися до весняних польових робіт і провели їх, незважаючи на пізню весну, більш організовано. План сівби ранніх культур було виконано на 107,2%, соняшника — на 108,5%. Було перевиконано плани сівби цукрового буряка, кукурудзи та інших сільськогосподарських культур²⁹⁹. Посівна площа порівняно з попереднім роком збільшилася на 1,9 млн га.

Хоча ситуація з забезпеченням сільськогосподарських робіт технікою та тяглом змінювалася на краще, питома вага використання корів як на весняних польових роботах, так і у всьому комплексі сільськогосподарських робіт у 1945 р. залишалася надзвичайно високою. Про те, як широко використовувалися корови на польових роботах у колгоспах 1945 р. видно з даних по двох областях — Кам'янець-Подільській і Харківській. У першій під час весняних робіт використовувалося 119 708 корів із наявних на той час в області 203 321³⁰⁰. У другій питома вага польових робіт, виконаних на коровах переважно з підсобних господарств колгоспників, становила 37% від обсягу робіт, виконаних живим тяглом³⁰¹.

У цілому по Україні в 1945 р. вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшника — 125%, проса — 121%³⁰². Особливо важливе значення для економіки республіки й усього СРСР мало відновлення посівної площі основного виробника сільськогосподарської продукції — колгоспів. Насамперед колективні господарства відроджували довоєнні посівні площі зернових (80%) та овочево-баштанних культур і картоплі (76%)³⁰³, що зумовлювалося необхідністю збільшення постачання продовольства для Червоної армії й населення міст, а також для забезпечення харчування самих селян. Посіви технічних культур було відновлено на 61%, а кормових — на 29% дово-

енних площ. Загалом у колгоспах посівні площі вдалося відновити на 71%, сортовим насінням уже було засіяно 56% усіх зернових культур, 39% соняшника, 54% льону, 26% картоплі.

Збирання врожаю 1945 р. відбувалося в більш стислі терміни, ніж у 1944 р. Цьому значною мірою сприяло повернення до мирної праці перших груп демобілізованих воїнів. І хоч несприятливі метеорологічні умови 1945 р. дещо знизили врожайність та валовий збір зернових і технічних культур порівняно з попереднім роком, однак і за цих умов тисячі колгоспів, багато районів і цілі області перевиконали державні нормативи врожайності. Так, колгоспи Сталінської області перевиконали план урожайності зернових на 39%, Дніпропетровської — на 8%, Полтавської — на 5%. Багато передових колгоспів і бригад одержали стопудові врожаї зернових культур, добилися високих урожаїв технічних культур, зокрема виростили по 200 ц і більше цукрових буряків із гектара³⁰⁴.

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, УРСР уже у ході війни значною мірою поновила своє місце з виробництва найважливіших продовольчих культур. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% їх виробництва у СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі — 18,2% проти 18,4%³⁰⁵. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції³⁰⁶.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розпочалося цілеспрямоване відродження тваринницької галузі, що внаслідок заподіяних війною збитків перебувала у жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво, зокрема його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення було зруйновано та спалено. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких ферм та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, стала втрата поголів'я продуктивної худоби. Коли в перший період після визволення території України від ворога заново створювали колгоспні ферми, то за рахунок одержаних від селян та військових частин удалося зібрати лише 210,6 тис.

голів великої рогатої худоби, 55,3 тис. свиней, 107,9 тис. овець, 683,1 тис. коней (головним чином вибракуваних військовими). Це становило, відповідно, 6,3%, 1,9%, 3,4% і 23,8% від довоєнного поголів'я колгоспів і радгоспів³⁰⁷. Із наведених даних видно, що найбільших втрат у громадському тваринництві було завдано живому тяглу — конярству, а також свинарству та вівчарству. Навіть на середину 1944 р. суттєвого збільшення поголів'я у громадському тваринництві східних областей не відбулося, адже кількість великої рогатої худоби досягла лише 61,1%, свиней — 16,1%, овець — 28,6% від довоєнної³⁰⁸.

Великі збитки було завдано також тваринництву підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. За даними на 1 липня 1944 р., в особистому користуванні колгоспників залишилося корів — 83,2%, свиней — 25,8%, овець і кіз — 94,3% від довоєнної кількості³⁰⁹.

У процесі відновлення тваринницької галузі головна увага зосереджувалася на громадському тваринництві. Основним джерелом збільшення поголів'я худоби було його поповнення за рахунок приплоду та контрактації молодняка у сільських мешканців. Виходячи з того, що особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановами від 13 квітня 1943 р. та 21 серпня 1943 р. визначили планові завдання й порядок проведення контрактації та закупівлі молодняка у селянських господарствах у визволених районах. Контрактацією в обов'язковому порядку охоплювалися практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свино-, вівце-, козо- та конематок. Колгоспники, які здавали за контрактацією одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок. За худобу, здану по контрактації, її власники одержували певну компенсацію зерном на тих же умовах, що й у тилових районах СРСР³¹⁰.

У ситуації, коли компенсація, передбачена умовами контрактації, неповністю покривала вартість худоби, ставлення до неї серед селян не було однозначним. Частина, намагаючись якнайбільше зробити для прискорення перемоги й відбудови, свідомо віддавала молодняк своєї худоби для поповнення громадського стада, інші, проявляючи законслухняність,

робили це вимушено, а були й ті, хто відверто або приховано намагався втримати молодняк у своїх господарствах, хоча, урешті-решт, такі дії були марними.

Лише впродовж 1943–1944 рр. в областях України у селян було законтрактовано 1287 тис. голів молодняка великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз³¹¹, а до кінця 1945 р. — 2 млн³¹². За 1944 і 1945 рр. у колгоспників було знято з контрактації й продано на колгоспні тваринницькі ферми 1628,4 тис. телят, 91,5 тис. поросят, 199,2 тис. ягнят³¹³.

Згідно з рішенням центральних органів влади, в УРСР із РРФСР та інших республік було реєвакуйовано близько 100 тис. голів збережених там великої рогатої худоби, овець, кіз і коней. Крім того, колгоспи України за рахунок виділених державою на відбудову тваринницьких ферм і закупівлю худоби 388,9 млн крб та наданих кредитів змогли придбати на пільгових умовах у східних регіонах країни тільки в 1943 р. 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней³¹⁴.

У порядку допомоги від республік та областей СРСР в Україну на завершальному періоді війни було завезено 300,7 тис. коней, 282,4 тис. голів великої рогатої худоби, 500,7 тис. овець та кіз, 17,8 тис. свиней³¹⁵.

Вагомий внесок у відродження тваринництва республіки зробила Червона армія. За розпорядженням військових рад фронтів значна частина відбитої у ворога худоби, насамперед племінної, передавалася колгоспам і радгоспам. Так, наприкінці 1943 р. військові частини 1-го Українського фронту передали колгоспам 1140 голів великої рогатої худоби та 5300 овець, частини 3-го Українського фронту за рік визвольних боїв на території України — 3200 коней та лошат, 1260 овець, 188 голів великої рогатої худоби, частини 2-го Українського фронту — 5500 коней та лошат, 700 овець, 180 голів великої рогатої худоби. Навесні 1944 р. лише 38-а армія залишила колгоспам і радгоспам Вінницької області 3860 коней. Військові частини передавали трофейну худобу й селянам. Навесні 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней. У першому півріччі цього ж року у зоні 2-го

Українського фронту селянам було передано 3405 коней, 3-го Українського — 1000 коней. Значно збільшилася кількість переданої військами худоби наприкінці війни. Так, лише з 1-го Українського фронту для колгоспів республіки надійшло 100 тис. голів великої рогатої худоби та 20 тис. овець³¹⁶.

У результаті проведеної відновлюваної роботи за період із початку визволення України від загарбників і до кінця 1944 р. у тваринницькій галузі відбулися певні позитивні зміни. Насамперед вони проявилися у збільшенні поголів'я худоби в усіх категоріях господарств. У громадському секторі державний план розвитку поголів'я великої рогатої худоби в 1944 р. було виконано на 115,2%, у тому числі корів — на 133,7%, поголів'я свиней — на 100%, у тому числі свиноматок — на 111,1%³¹⁷. Звичайно, у східних областях, які були визволені раніше й де відбудовні роботи тривали довше, поголів'я худоби було набагато більшим, ніж в інших регіонах України. Загалом же в республіці на кінець 1944 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 64,9%, свиней — 19,9%, овець і кіз — 42,5%, коней — 38,6% від наявного на 1 січня 1941 р. (див. табл.)³¹⁸:

Вид худоби	Усі категорії господарств		Колгоспи			Державні та інші кооперативні господарства			Колгоспники		
	1941р. (тис. голів)	1944р. (тис. голів)	1941р. (тис. голів)	1944р.		1941р. (тис. голів)	1944р.		1941р. (тис. голів)	1944р.	
				тис. голів	% до 1941р.		тис. голів	% до 1941р.		тис. голів	% до 1941р.
ВРХ	10502,8	6815,4	3334,5	1613,0	48,4	572,3	143,2	25,0	3366,7	2976,8	88,4
Свині	8973,8	1784,3	2845,3	319,9	11,2	882,7	102,8	11,6	3003,6	933,5	31,1
Вівці та кози	6239,8	2653,8	3122,7	564,2	18,1	482,4	80,2	16,6	962,2	849,0	88,2
Коні	4531,5	1747,0	2879,0	833,1	28,9	419,0	158,2	37,8	1,4	2,7	192,9

Процес відновлення поголів'я худоби в 1943–1944 рр. стримувався через нестачу маточного поголів'я, яке на початок 1945 р. у республіці в усіх категоріях господарств становило: по коровах — 67,2%, свиноматках — 21,3%, вівцематках і ярках — 37,2%, козоматках — 134,0%, кобилах — 45,2% до маточного поголів'я на початок 1941 р.³¹⁹ Особливо невтішною була ситуація з маточним поголів'ям у громадському тваринництві колгоспів.

Темпи зростання поголів'я худоби за 1945 р. по всіх категоріях господарств були набагато вищими, ніж до війни, і становили

ли по великій рогатій худобі 18,8%, свинях — 56,9%, вівцях і козах — 20,5% й у середньому по всіх видах худоби — 24,6%, тоді, як у 1934–1940 рр. ці показники ледь сягали, відповідно, 8,6%, 12,1%, 17,9% і 10,5%³²⁰. Темпи приросту поголів'я продуктивної худоби були найвищими у радгоспах: великої рогатої худоби — 69%, свиней — 117%, овець і кіз — 80%, а в колгоспах, відповідно, 35%, 100% і 59%, у господарствах колгоспників — 9%, 38% і 2%³²¹. У 1945 р. колгоспи збільшили поголів'я великої рогатої худоби на третину (на 571 тис. голів), свиней — удвічі, овець і кіз — більше, ніж у півтора рази. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. громадське тваринництво в колгоспах було відновлене в таких розмірах³²²:

Вид худоби	Тис. голів	1945 р. у % до 1 січня 1941 р.
Велика рогата худоба	2174,3	65,2
у т.ч. корови	164,7	21,5
робочі воли	255,0	46,3
Свині	637,1	22,4
Вівці і кози	891,0	28,5
Коні	907,5	31,5

Відзначаючи беззаперечні успіхи у справі відновлення поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах, водночас звернемо увагу на дуже низьку питому вагу в ньому корів — лише близько 7,6% (у 1941 р. вона становила 23%). Незначною була також і питома вага волів — 11,7% (у 1941 р. — 16,5%). Таким чином, з урахуванням поголів'я бугаїв-плідників, питома вага яких у загальній кількості становила майже 2,1% (47 тис. голів), у череді великої рогатої худоби колгоспів доросла продуктивна худоба становила лише 21,4%, а молодняк — 78,6%. Своєю чергою, у стаді молодняка близько двох третин становили нетелі, телиці та бички віком від одного до двох років, що створювало хороші перспективи для подальшого зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Найвідсталішою галуззю колгоспного тваринництва залишалося свинарство.

Наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 тваринницьких ферм для всіх видів худоби³²³. Кількість віднов-

лених і заново організованих колгоспних ферм досягла 69 157, у тому числі великої рогатої худоби — 26 344 (або 99,8% до числа колгоспів), свиноферм — 21 515 (81,2%), вівчарських ферм — 1 298 (80,7%). Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферми. За темпами відновлення колгоспних тваринницьких ферм перше місце посідали лівобережні області, які були звільнені раніше. Особливо успішно провели цю роботу в колгоспах Дніпропетровської та Ворошиловградської областей, де у середньому на всіх колективних господарствах було створено по 3 ферми продуктивної худоби, а також Харківської — 2,9, Сталінської та Запорізької — по 2,8, Київської — 2,7 ферми³²⁴.

Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняка, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні селян. Про кількість худоби в господарствах колгоспників та одноосібників станом на 1 січня 1945 р. у порівнянні з 1 січня 1941 р. свідчить таблиця³²⁵:

Господарства	Велика рогата худоба		Свині		Вівці		Кози		Коні	
	Усього (тис. голів)	% до 1941 р.	Усього (тис. голів)	% до 1941 р.	Усього (тис. голів)	% до 1941 р.	Усього (тис. голів)	% до 1941 р.	Усього (тис. голів)	% до 1941 р.
Колгоспників	2976,8	88,4	933,7	31,1	505,6	65,4	343,4	181,6	2,7	192,9
у т.ч. схід. обл.	2975,8	89,5	933,5	31,5	505,0	66,2	343,3	183,0	2,3	287,5
захід. обл.*	1,0	2,4	0,2	0,5	0,6	5,7	0,1	6,7	0,4	66,7
Одноосібників	1481,3	59,8	299,3	20,1	741,5	59,9	55,7	64,6	705,4	71,3
у т.ч. схід. обл.	13,1	167,9	5,9	47,2	2,2	115,8	8,3	91,2	1,6	28,1
захід. обл.	1468,2	59,5	293,4	19,9	739,3	59,9	47,4	61,5	703,8	71,5

* У господарствах колгоспників показники 1944 р. по великій рогатій худобі подано лише по Ізмаїльській, Тернопільській і Чернівецькій областях; показники по свинях, вівцях і конях — лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях; показники по козах — лише по Тернопільській області.

Як видно з наведених даних, на початку 1945 р. в особистому користуванні селян худоби було набагато менше, ніж до війни, за винятком поголів'я кіз, за рахунок розведення яких селяни намагалися задовольнити свої потреби в молочній продукції. Найгірша ситуація у селянських господарствах була з поголів'ям свиней. Водночас у Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Херсонській областях у господарствах колгоспників зовсім не

було коней. А в господарствах одноосібників коні були відсутні у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях³²⁶.

У 1945 р. поголів'я худоби в особистому користуванні селян зросло набагато швидшими темпами порівняно не лише з 1944 р., що безумовно пов'язане із закінченням бойових дій на території республіки, зростанням маточного поголів'я у селянських господарствах і дещо меншими контрактаційними завданнями, а й з довоєнними роками. Насамперед, це стосувалося поголів'я великої рогатої худоби у колгоспників. Так, за 1945 р. воно дало приріст 213 тис. голів проти середньорічного приросту за 1934–1940 рр. у кількості 137 тис. голів. Та все ж головним було те, що приросло поголів'я продуктивної худоби: у господарствах колгоспників великої рогатої худоби — на 9%, свиней — на 38%, овець і кіз — на 2%; у господарствах одноосібників, відповідно, на 0,4%, 28% і 1%³²⁷. Однак до повного вирішення проблеми відсутності худоби у присадибних господарствах колгоспників було ще далеко, оскільки на кінець 1945 р. 43% із них не мали корів, а 20% зовсім не мали ніякої продуктивної худоби³²⁸. Головними причинами, що стримували розведення худоби у селянських господарствах, були відсутність достатньої кількості молодняка у вільному продажу через запровадження системи контрактації, коштів для його придбання та сплати податків із поголів'я.

Одним із найважливіших завдань, що вирішувалися у процесі відродження тваринництва, було досягнення високої продуктивності. Це, своєю чергою, вимагало здійснення комплексу заходів щодо відновлення та подальшого поліпшення поголів'я порідної худоби, якому під час війни було завдано величезної шкоди. У ряді районів республіки племінна худоба була повністю знищена³²⁹. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведеному за час після визволення території УРСР значну селекційну роботу, питома вага чистопорідної худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і в господарствах колгоспників становила лише: серед великої рогатої худоби — 29%, свиней — 28%, овець і кіз — 32% (за даними перепису худоби восени 1939 р. ці показники, відповідно, становили 40%, 32% і 66%, а напередодні війни

питома вага порідної худоби була ще більшою)³³⁰. Було повністю втрачено всю документацію на племінних тварин³³¹.

Упродовж 1944–1945 рр. відновили роботу 28 державних племінних розплідників (із 322 довоєнних), у т.ч.: великої рогатої худоби — 20, з кількістю поголів'я в районах їх діяльності — 87,1 тис. голів, свинарських — 4, із поголів'ям 24,5 тис. голів, вівчарських — 4, із поголів'ям 39,5 тис. голів³³². Крім того, поза межами діяльності держплемрозплідників було відновлено племінні колгоспні ферми у такій кількості: великої рогатої худоби — 242, із поголів'ям 17 163 голови, свинарських — 152, із поголів'ям 6892 голови, вівчарських — 69, із поголів'ям 7719 тис. голів, конярських — 224, із поголів'ям 3942 голови. Також майже повністю була відновлена довоєнна мережа парувальних пунктів³³³. У 1944–1945 рр. держплемрозплідники виростили й реалізували колгоспам і радгоспам УРСР 10 239 племінних бугаїв, 2812 племінних кнурів, 730 племінних баранів³³⁴. Однак навіть наприкінці 1945 р. ще відчувалася гостра нестача порідних плідників із кожного виду продуктивної худоби. Із наявних на колгоспних фермах 47 тис. бугаїв порідних було 31,6 тис. (67,3%), із 19,8 тис. кнурів порідних було 15,2 тис. (76,7%), із 32,7 баранів порідних було 19,2 тис. (58,4%)³³⁵.

Підвищення продуктивності худоби значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді передовиків тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не було створено постійних тваринницьких бригад, допускалася часта зміна як завідувачів ферм, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася для догляду за кращими колгоспниками, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Усе це призводило до порушень при виконанні робіт із годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я і тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної праці³³⁶. У переважній більшості колгоспів і радгоспів не застосовувалася додаткова оплата праці тваринників. Так, у 1944 р. її одержали лише 2721, а в 1945 р. —

9585 працівників³³⁷. Надзвичайно негативно на продуктивності корів позначалося використання значної частини поголів'я на польових роботах як живої тяглової сили.

Великою була яловість корів. У 1945 р. на кожні 100 корів і нетелів, наявних на початок року, було одержано у середньому по УРСР 85 телят. Тим часом у багатьох областях ці показники були набагато меншими. Наприклад, на Чернігівщині та Одещині приблизно четверта частина корів не дала приплоду й не доїлася³³⁸.

Продуктивність худоби внаслідок вказаних вад і нехватки кормів у республіці була дуже низькою. Так, у 1944 р. надій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л³³⁹, а в 1945 р. — 1043 л³⁴⁰ (у 1939 р. у колгоспах України середній надій на фуражну корову становив 1361 л)³⁴¹. При цьому мав місце великий розрив у розмірах надоїв по областях. Так, якщо у Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях надій на фуражну корову за 10 місяців у 1945 р. становив 1100–1250 л, то у Вінницькій — 402 л, Кам'янець-Подільській — 618 л, Миколаївській — 673 л, Одеській — 681 л³⁴². Водночас як перед війною, так і в 1944–1945 рр. надої на одну середньорічну фуражну корову в колгоспах УРСР були найвищими у СРСР. Зокрема в колгоспах РРФСР (другій за цими показниками після УРСР серед союзних республік) вони становили: у 1944 р. — 877 л, у 1945 р. — 976 л, а в колгоспах СРСР, відповідно, 771 л і 835 л³⁴³.

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9% (Вінницької області — на 23,3%, Кам'янець-Подільської — на 30,5%, Одеської — на 34,1%, Житомирської — на 39,4%)³⁴⁴. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока³⁴⁵.

Значні прорахунки супроводжували відгодівлю великої рогатої худоби та свиней. У ряді областей мала місце недооцінка значення такої роботи для збільшення виробництва м'яса й збереження поголів'я. Так, наприклад, у 1945 р. у Вінницькій області, згідно зі звітними даними облземвідділу, було постав-

лено на відгодівлю 5900 голів великої рогатої худоби, а знято лише 1200 голів, свиней, відповідно, 5300 і 700 голів. У Житомирській області було знято з відгодівлі лише 100 голів свиней, або 5% від державного плану. В Одеській області колгоспи впродовж 1945 р. відгодували й здали державі всього 43 свині³⁴⁶.

Значна кількість худоби здавалася на державні заготівельні пункти та забивалася в колгоспах невгодованою, із низькою забійною вагою. Так, у 1945 р. колгоспи УРСР здали в м'ясопоставку 39% дорослої худоби і 63% молодняка великої рогатої худоби з нижчою від середньої вгодованістю³⁴⁷. Здаючи державі та забиваючи для власних потреб невгодовану худобу, колгоспи допускали великі втрати поголів'я. У результаті завдавалася серйозна шкода як державі, так і самим господарствам — перша одержувала м'ясо низької якості, а другі змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б за кращої відгодівлі.

У результаті адміністративного тиску з боку керівних владних структур колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано загалом на 101,3%, проте в окремих областях планових показників досягнуто не було. Так, колгоспи Вінницької області виконали план здачі м'яса державі лише на 60,4%, а Кам'янець-Подільської — на 57,3%³⁴⁸. Загальний обсяг зданого державі українськими тваринниками в 1945 р. м'яса становив 146 тис. т³⁴⁹.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати таку потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, у першу чергу рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після окупації у визволених областях тракторів та іншої техніки, їх гострого дефіциту в наступний період саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів польових робіт. Однак кількість робочої худоби у перших визволених регіонах України була невеликою: поголів'я робочих коней — уп'ятеро, а робочих волів — учетверо менше довоєнного часу³⁵⁰. Поряд зі зменшенням поголів'я коней змінився їх якісний склад. У відновлених

колгоспах та радгоспах переважно більшість становили старі та виснажені тварини, багато з них страждали хронічними захворюваннями, мали травматичні ушкодження.

Уже за період від початку визволення території республіки й до кінця 1944 р. було зроблено чимало для відродження конярства. У колгоспах вдалося відновити 191 конєферму (4,1% від наявних 4652 конєферм на початку 1941 р.), відремонтовано та збудовано заново сотні стаєнь. Зросло порівняно з післявоєнним періодом поголів'я коней, насамперед у колгоспах³⁵¹:

Поголів'я коней у категоріях господарств (тис. голів)	На 01.01 1941 р. (усього)	На 01.01.1945 р.*	
		Усього	% до 01.01. 1941 р.
Поголів'я в господарствах усіх категорій	4531,5	1747,0	38,6
у т.ч. у східних областях	3256,9	981,5	30,1
у західних областях	1274,6	765,5	60,1
Поголів'я в колгоспах	2879,0	833,1	28,9
із них робочих	1790,8	566,9	31,6
у т.ч. у східних областях	2851,6	832,8	29,2
із них робочих	1769,5	566,6	32,0
у західних областях	27,4	0,3	1,1
із них робочих	21,3	0,3	1,4
Поголів'я у державних та кооперативних господарствах	419,0	158,2	37,6
у т.ч. у східних областях	377,7	137,0	36,3
у західних областях	41,3	21,2	51,3
Поголів'я в радгоспах:	126,0	33,5	26,6
у т.ч. у східних областях	117,4	30,7	26,1
у західних областях	8,6	2,8	32,6
Поголів'я в господарствах колгоспників	1,4	2,7	192,9
у т.ч. у східних областях	0,8	2,3	287,5
у західних областях	0,6	0,4	66,7
Поголів'я в одноосібних господарствах у сільських місцевостях	989,3	705,4	71,3
у т.ч. у східних областях	5,7	1,6	28,1
у західних областях	983,6	703,8	71,5

* Показники, що стосуються західних областей, наведено лише по Ізмаїльщині та Тернопільщині.

Було виконано значний обсяг робіт із відродження й організації в конярстві племінної справи, що дозволило вже в 1945 р. мати в республіці 20 державних стаєнь (із них 3 новостворених), на яких було зосереджено 605 голів племінних коней (75,6% довоєнного рівня), 5 держплемрозплідників (із них 2 новостворених) з 2300 племінними конематками і жеребцями (37,0% довоєнного рівня), 224 племінні конеферми з 3442 конематками і жеребцями (90% довоєнної кількості). На конеферми республіки було передано з військових частин та завезено зі східних областей понад 2 тис. племінних та поліпшених конематок. Саме цей фонд став основою розвитку племінного конярства³⁵².

Однак ситуація все ж залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, як і раніше, через захворювання та виснаження була непридатна для ефективного використання. Мали місце серйозні прорахунки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств не було виділено спеціальних приміщень під конеферми і навіть не призначено їх завідувачів, коней не було закріплено за конюхами й постійними їздовими. Знеособлення при утриманні та використанні тварин призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилося, або проводилося вкрай кепсько. Незадовільно здійснювалася годівля. Як правило, у раціоні були відсутні концентрати, багато колгоспів не мали сіна (особливо у південних областях), коней годували соломою, а в деяких господарствах і її не вистачало.

Із настанням холодів виникли проблеми із забезпеченням конепоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їх будівництва та ремонту не було виконано. Втрати коней унаслідок погано організованої зимівлі 1944–1945 рр. становили 15%, а в деяких областях загинула майже третя частина конепоголів'я³⁵³. Такі втрати тварин у колгоспах значно перевищили кількість одержаного приплоду в 1945 р.

Переважаюча більшість колгоспів не відзначалася бережливим ставленням до конематок, насамперед не забезпечувалися такі умови їх утримання й використання, які дозволяли б

одержувати та вирощувати лошат від кожної кобилиці. Маточне поголів'я розподілялося у виробничі бригади, жеребні конематки використовувалися на роботах нарівні з рештою коней. Незадовільно проводилася робота з парування й запліднення, яка здебільшого здійснювалася безсистемно та безконтрольно. Наявна в республіці в 1945 р. мережа парувальних пунктів з 13 130 жеребцями була явно недостатньою. Штучне осіменіння конематок, яке дозволило б у 3–4 рази збільшити запліднення кобил, практикувалося лише на 130 спеціальних пунктах (їх кількість становила 32% від довоєнної)³⁵⁴. У поєднанні з украй поганим доглядом за молодняком, який здійснювали в основному підлітки, це негативно позначилося на справі відновлення й порідного поліпшення конепоголів'я. Державний план вирощування молодняка на 1945 р. колгоспи республіки виконали лише на 55,9%³⁴⁵.

Указані вище причини призвели до зменшення конепоголів'я у громадському стаді. Станом на 1 червня 1945 р. у колгоспах нараховувалося 763,8 тис. голів, тобто на 66,2 тис. голів менше, ніж було на початку року. Кількість робочих коней зменшилася з 561,5 тис. до 512,2 тис. голів³⁵⁶.

На кінець 1945 р. поголів'я коней у колгоспах збільшилося до 907,5 тис. голів³⁵⁷. Приріст відбувся в основному за рахунок тварин, завезених зі східних районів СРСР та переданих Червоною армією, а також трофейних та одержаних у порядку повернення вивезених окупантами до Німеччини й Румунії і в рахунок репарацій. В особистих господарствах сільських мешканців конепоголів'я зросло майже до 1 млн голів. При цьому переважна більшість його була зосереджена в одноосібних селянських господарствах західних областей України. Загальна кількість конепоголів'я в усіх категоріях господарств республіки становила майже 2 млн голів³⁵⁸. Зростання поголів'я коней значною мірою сприяло вирішенню проблеми тягла у сільському господарстві.

Ураховуючи те, що період відтворення кінського поголів'я більш тривалий, із метою прискорення збільшення живої тягової сили значну увагу було приділено максимальному вирощуванню в колгоспах і радгоспах волів. Постановою

Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. для колгоспів, залежно від розмірів закріпленої за ними земельної площі (рілля, сади, сіножаті, пасовища), встановлювався обов'язковий мінімум поголів'я робочих волів, а також бичків для вирощування їх на волів упродовж 1944–1946 рр. Так, колгоспи Київської, Вінницької, Сумської, Харківської, Кам'янець-Подільської, Полтавської та Кіровоградської областей повинні були в 1944 р. завести у себе, як мінімум, таку кількість волів і бичків: при наявності земельної площі до 200 га — 8 голів, понад 200 до 500 га — 14, понад 500 до 1000 га — 26, понад 1000 до 1500 га — 42, понад 1500 до 2000 га — 56, понад 2000 га — 80 голів³⁵⁹. Обов'язковий загальний мінімум волів і бичків для колгоспів республіки на 1944 р. уряд встановив на рівні 810,4 тис. голів, із них робочих — 133,2 тис., неробочих волів, старших одного року — 153,5 тис., бичків до одного року — 523,7 тис. Одночасно було встановлено загальнореспубліканський мінімум на 1945 р. у кількості 1446,7 тис. голів³⁶⁰. Виконання поставлених завдань господарства мали забезпечити за рахунок власних можливостей та шляхом контракції молодняка бичків у колгоспників.

Протягом 1944–1945 рр. у більшості областей республіки було досягнуто значних успіхів у вирощуванні волів. На кінець 1945 р. колгоспи України вже мали робочих волів і молодих биків 1196,8 тис. голів (у т.ч. молодих биків до одного року — 502 тис., від 1 до 2 років — 440 тис.) проти 1144 тис. голів на 1 січня 1941 р., тобто на 52 тис. голів більше від довоєнного рівня³⁶¹.

Водночас слід зауважити, що в деяких районах та областях мала місце недооцінка важливості контракції бичків, а в багатьох колгоспах не дбали про їх збереження для подальшого вирощування на волів. На кінець 1944 р. в областях України було поставлено на вирощування з річного приплоду 624 тис. бичків, а на кінець 1945 р. їх залишилося 500 тис. Отже, близько 124 тис. бичків, яких навесні 1946 р. вже можна було б використовувати на роботах, пішли на забій. Особливо великі втрати допустили в колгоспах Чернігівської (майже 10 тис.), Харківської (до 8 тис.), Одеської (близько 5 тис. голів)

областей. Були колгоспи, які мали вкрай невелику кількість волів, а то й зовсім жодного.

Ці та інші обставини призвели до невиконання доведених державних завдань. Установлений на 1945 р. мінімум у республіці загалом було виконано на 82,7%. Найкращим був стан у Ворошиловградській області, де на 1 грудня 1945 р. встановлений мінімум вдалося виконати на 112,4%, а також у Сталінській (91,8%) і Полтавській (86,8%) областях. На той час колгоспи Ворошиловградщини вже мали дорослих волів у середньому 22 голови на одне колективне господарство, Полтавщини — 15 голів. Незадовільною була ситуація на Миколаївщині, де встановлений мінімум було виконано на 31,2%, у Кіровоградській (41,6%), Одеській (51,3%), Херсонській (58,2%) областях³⁶².

Однак слід зауважити, що недовиконання державного плану не може применшити значення зростання поголів'я робочих коней і волів у колгоспах УРСР для збільшення тяглових ресурсів сільського господарства. А наявність великого поголів'я молодняка забезпечила поповнення живого тягла в 1946–1947 рр. значною кількістю робочих коней і волів.

У справі післявоєнного відновлення галузі важливе місце відводилося дрібному тваринництву — птахівництву, кролівництву, ставково-рибному господарству, бджільництву, що могло давати чималі ресурси м'яса, яєць, риби, меду та інших продуктів як у громадському, так і приватному селянському секторі, для якого вони були не лише одними з основних у харчовому раціоні, а й важливим джерелом одержання грошових надходжень, необхідних для придбання промислових товарів, одягу, реманенту й т. п., а також сплати готівкової частини податків.

За роки окупації птахівнича галузь зазнала величезних втрат. Було ліквідовано майже всі колгоспні та радгоспні птахоферми (у 1941 р. поголів'я колгоспної птиці становило 8622 тис.), величезна кількість будівель зруйнована. Значно зменшилося поголів'я птиці в особистих господарствах сільських мешканців. Інкубаторно-птаховнічні станції (у 1940 р. у східних областях їх працювало 161) здебільшого були

повністю зруйновані, а ті, що залишилися, розграбовані, і могли бути введені в експлуатацію лише після великих капітальних вкладень³⁶³.

У післяокупаційний період відновлення птахівництва у громадському та приватному секторах набувало надзвичайно важливого значення. Воно мало відігравати значну роль у збільшенні м'ясних ресурсів і цим сприяти відновленню поголів'я робочої й продуктивної худоби в колгоспах, радгоспах та особистих господарствах сільських мешканців.

У звільнених лівобережних областях комплектація відновлюваних колгоспних птахівничих ферм здійснювалася в основному за рахунок контрактації птиці у селянських господарствах. На 1 січня 1944 р. було знято з контрактації й поставлено на колгоспні ферми 336,3 тис. голів птиці. Крім того, за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з інших областей у порядку допомоги звільненим районам УРСР було завезено 100,2 тис. голів. На 1 січня 1944 р. на колгоспних птахофермах нараховувалося 436,5 тис. голів птиці, або 9,1% до наявної на 1 січня 1941 р.³⁶⁴ Наприкінці 1944 р. уже 21 275 колгоспів мали птахоферми³⁶⁵ з поголів'ям 3270,2 тис.³⁶⁶, що становило 37,9% до поголів'я на 1 січня 1941 р. На кінець 1945 р. кількість колгоспних птахоферм збільшилася до 23 940³⁶⁷, а поголів'я птиці — до 3701,6 тис.³⁶⁸ (42,9% до кількості на 1 січня 1941 р.).

Процес відновлення громадського птахівництва супроводжувався великими труднощами, пов'язаними з відсутністю приміщень для утримання птиці, будівельних матеріалів для їх будівництва та ремонту, малою кількістю інкубаторно-птахівничих станцій та племінної птиці, значним поширенням захворюваності й загибелі птахів, дефіцитом кормів. Швидшими темпами збільшувалося поголів'я птиці в господарствах сільських мешканців, у тому числі водоплавної. Вирощування гусей та качок у колгоспах і радгоспах здійснювалося в незначних розмірах.

Важливою галуззю дрібного тваринництва було кролівництво. У період окупації колгоспне кролівництво було знищене, а поголів'я кролів в господарствах селян значно зменшилося. У післяокупаційний період у селянських господарствах воно

поступово зростало, хоча на перших порах через відсутність достатньої кількості маточного поголів'я приріст був незначним. Гостра нестача продовольства змушувала селян вишукувати джерела його поповнення й вирощування кролів було одним із них. Відродження кролівництва у громадському секторі відбувалося в невеликих масштабах.

У значній кількості колгоспів і радгоспів довоєнної УРСР склалися сприятливі умови для розвитку ставково-рибного господарства. У 1940 р. колективні господарства республіки мали 72,5 тис. га діючих ставків. Того року 9345 колгоспів зарибали ставки культурним коропом на площі 36 792 га й одержали 137,5 тис. ц риби³⁶⁹. За роки окупації ставково-рибне господарство зазнало значних руйнувань і на час визволення перебувало у занедбаному стані. Ураховуючи важливу роль цієї галузі тваринництва в розв'язанні продовольчої проблеми, центральні органи влади ставили перед своїми структурами на місцях, колгоспами та радгоспами завдання якнайшвидше домогтися її відбудови. Однак через нестачу коштів, матеріально-технічних засобів та робочої сили господарства не могли виконати поставлене завдання, і до кінця 1945 р. ставкову мережу в республіці було відбудовано лише частково.

Досить поширеною й продуктивною галуззю в довоєнній Україні було бджільництво. На кінець 1940 р. 22 033 колгоспи (81,2%) мали пасіки з загальною кількістю 1233 тис. бджолосімей³⁷⁰. Велику кількість бджіл мали в особистому користуванні колгоспники, одноосібники та робітники й службовці, що проживали у сільській місцевості. Під час окупації бджолярству було завдано величезної шкоди. Наприклад, лише у Харківській області загарбники знищили або вивезли до Німеччини 99 702 бджолосім'ї, у Дніпропетровській області — 55 777 бджолосімей, у колгоспів і одноосібників західних областей УРСР було відібрано 304 680 вуликів із бджолами³⁷¹ і т. д. У післяокупаційний період у республіці провели значну роботу з відновлення бджільництва як у громадському, так і приватному секторах, зокрема в колгоспах на кінець 1945 р. налічувалося вже 314 тис. бджолосімей, або 25,5% до рівня 1941 р.³⁷²

Важливою складовою відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиепізоотичної роботи, адже під час окупації та в перші місяці після вигнання загарбників на території республіки було зафіксовано випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Особливо загрозна ситуація склалася із захворюванням птиці чумою. У 1944 р. лише у колгоспах від неї загинуло 783 121 шт. птиці, а під час локалізації вогнищ хвороби було передчасно забито 339 096 птахів, тобто загальні втрати становили понад 1 млн 122 тис. шт.³⁷³ Великою була й захворюваність та загибель тварин від незаразних хвороб.

Уже відразу після визволення в регіонах республіки вживалися термінові заходи щодо відновлення мережі ветеринарних закладів і служб, вивчався епізоотичний стан, проводилися планові роботи з ліквідації та профілактики заразних хвороб худоби. Зокрема завдяки оперативним і рішучим заходам у багатьох районах було локалізовано і швидко ліквідовано ящур, не допущене поширення інших інфекційних хвороб, організоване лікування хворих тварин. Щоправда, не в усіх випадках вжиті заходи давали позитивний кінцевий результат, тому нерідко доводилося терміново здійснювати рішучі заходи, щоби здолати епідемію.

Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були й великі проблеми. Перш за все не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Так, на території 10 лівобережних областей станом на 1 лютого 1944 р. налічувалося всього 315 ветлікарів проти 958 у 1941 р. та 740 ветфельдшерів проти 8661 у 1941 р.³⁷⁴ У результаті в багатьох районах працювало лише по 2–3 ветфельдшери. Особливо складним було становище з колгоспними ветеринарними кадрами. У багатьох господарствах не було навіть ветсанітарів, обов'язки яких нерідко виконували самі колгоспники. Підготовка ветсанітарів, що розпочалася, супроводжувалася великими труднощами через повну відсутність спеціальної літератури, навчальних посібників та кваліфікованих викладачів.

Негативно позначалася на здійснюваних протиепізоотичних та профілактичних заходах незадовільна забезпеченість

ветеринарними товарами, особливо ліками й вакцинами для щеплень, біопрепаратами та дезинфікуючими засобами.

Після повного визволення території України від окупантів протиепізоотична робота значно активізувалася. На початок 1945 р. було відновлено більшість із наявних до війни ветдільниць із лікарнями та амбулаторіями, ветеринарні пункти, ветбаклабораторії, м'ясоконтрольні станції й пункти, твариннопрогонні контрольні пункти, збільшилася чисельність ветеринарних кадрів, надходило більше ліків і вакцини для щеплення худоби.

Протиепізоотичний стан у республіці наприкінці 1944 р. й упродовж усього 1945 р. залишався складним. Так, за даними звітів ветеринарного управління Наркомату землеробства УРСР, у грудні 1944 р. — березні 1945 р. у східних областях республіки мало місце захворювання великої рогатої худоби 18 хворобами, коней — 16. Причому за період від грудня 1944 р. до березня 1945 р., незважаючи на вжиті заходи з локалізації інфекційних захворювань, кількість населених пунктів із хворою худобою та поголів'я хворих тварин фактично суттєво не зменшувалися. Упродовж цих трьох місяців у східних областях від хвороб (у т.ч. вірусного енцефаломієліту) загинуло та було вимушено забито майже 1800 коней, а по республіці у 1945 р. — десятки тисяч голів великої рогатої худоби, свиней та овець³⁷⁵.

У регіонах УРСР виникали вогнища епідемії чуми птиці. Ця хвороба була надзвичайно поширеною навіть наприкінці 1945 р. у Кіровоградській, Миколаївській, Харківській, Волинській та інших областях, створюючи загрозу розвитку цілої птахівничої галузі. На той час їй вдалося ліквідувати лише в колгоспах Чернігівської, Сумської, Житомирської та Вінницької областей. Лише від чуми в колгоспах у 1945 р. загинуло 135 198 голів птиці та було забито 169 202, тобто втрати становили 304 400 голів. А за 1944–1945 рр. птахівнича галузь тваринництва від цієї хвороби втратила понад 1 млн 426 голів птиці. Виходячи з того, що 1 птиця давала приблизно 2 кг м'яса, колгоспи втратили майже 30 тис. ц м'яса³⁷⁶. Проте незважаючи на зазначені проблеми й труднощі воєнного часу,

протягом 1944–1945 рр. у республіці було проведено значну роботу з ліквідації захворюваності тварин.

У відбудовний період у переліку здійснюваних заходів із відродження сільського господарства великі завдання стояли щодо відтворення та подальшого розвитку садівництва. Під час окупації та воєнних дій плодово-ягідні насадження в багатьох колгоспах і радгоспах, а також на садибах сільських мешканців були або зовсім знищені, або їх площа набагато зменшилася. Загальні втрати в галузі садівництва в Україні обчислювалися в 114,1 тис. га (30,6%)³⁷⁷. Майже всі плодови розсадники було зруйновано й вони припинили свою діяльність. Велику кількість посадкового матеріалу загарбники відправили до Німеччини. Зокрема, тільки з плодкових розсадників Укрсадовинтресту за два роки було вивезено 1,6 млн саджанців³⁷⁸.

Упродовж 1944–1945 рр. лише в колгоспах було проведено ремонтні роботи на площі 15 720 га садів і плодово-ягідних плантацій³⁷⁹, посаджено тисячі гектарів нових садів. У 1945 р. площа садів у всіх категоріях господарств України становила 491,8 тис. га, у тому числі в колгоспах — 368,2 тис. га й радгоспах — 41,8 тис. га; площа ягідників, відповідно, 4,3 тис. га, 3,0 га і 0,6 тис. га³⁸⁰. Однак до повного виконання обсягів відбудовних робіт у галузі було ще далеко, адже це потребувало тривалого часу й великих матеріальних і трудових затрат. Відновлення старих і закладання нових садів затримувалося через відсутність посадкового матеріалу. Тому насамперед вживалися заходи, спрямовані на найшвидше відновлення довоєнної кількості й площі плодкових розсадників, поліпшення порідного та сортового складу посадкового матеріалу.

Водночас не в усіх колгоспах і радгоспах відновленню садівництва приділялась належна увага. У багатьох з них до відновлюваних і ремонтних робіт у садах навіть не приступили або проводили їх у незначних розмірах. Понад 10 тис. (або 38%) колгоспів зовсім не мали садів та ягідників, а 40% колгоспів мали їх менше 10 га. Майже у 40% садиб колгоспників не було плодкових дерев і ягідників³⁸¹. Незначна кількість плодкових дерев на селянських садибах селян зумовлювалася

головним чином тим, що через поганий сортовий склад насаджень, періодичне плодоношення яблунь і груш та їх низьку врожайність селянам не вигідно було відводити землю для присадибного садівництва. На селянських садибах переважали вишні та сливи.

Великий обсяг робіт належало виконати й з відновлення та розвитку в республіці виноградарства, яке під час війни зазнало значних втрат — на великих площах виноградники загинули, а ті, що залишилися, були дуже зрідженими, зникли цінні виноградні розсадники. Уже впродовж 1944 р. вдалося виконати великі за обсягами роботи з відродження виноградарської галузі, організації державних і колгоспних виноградарських господарств і розсадників та відновлення насаджень. До листопада було відновлено діяльність 5 виноградарських радгоспів в Ізмаїльській області, підібрано господарства для організації виноградарських радгоспів у Сталінській, Ворошиловградській і Чернівецькій областях. Приступили до організації 11 радгоспів в Одеській й 10 радгоспів в Ізмаїльській областях.

На забезпечення виконання планів ремонту існуючих виноградників і закладання нових у 1944 р. радгоспами було вирощено 640 тис. шт. кореновласних європейських і 515 тис. шт. прищеплених саджанців, що дозволило забезпечити потреби в ремонті виноградників радгоспів на площі 800 га і посадку 25 га нових виноградників. Велику кількість посадкового матеріалу надала для радгоспів і колгоспів України Грузинська РСР, а саме прищеплених саджанців — 500 тис. шт., чубуків прищеплених сортів — 6 млн шт., чубуків європейських сортів — 600 тис. шт. Крім того, УРСР одержала 11 млн 600 тис. шт. чубуків європейських стандартних сортів винограду з інших республік та областей СРСР. Однак для виконання планових завдань із закладання нових виноградників у радгоспах не вистачало прищеплених саджанців — 600 тис. шт., американських прищеп — 10 млн шт.

До Грузії й Криму було відряджено 15 агрономів, 50 робітників радгоспів і 175 колгоспників; здійснено підготовку ґрунту (плантаж) під закладання шкілок навесні 1945 р. у радгоспах на площі 149 га і в колгоспах на площі 230 га³⁸².

Розпочата у 1944 р. робота з організації державних і колгоспних виноградних розсадників та відновлення виноградних насаджень була продовжена в 1945 р. Однак через відсутність необхідної кількості коштів, спеціальної техніки, тягла, посадкового матеріалу, спеціалістів і робочої сили в повному обсязі поставлені завдання у справі відродження галузі виконати не вдалося.

Із початком відбудовного процесу держава здійснювала заходи з відновлення в аграрній сфері вигідних для неї систем оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції³⁸³. Вони базувалися на ухвалених у передвоєнні роки та доокупаційний період війни, і чинних на той час у СРСР, законах із цих питань та директивних документах, які регламентували порядок оподаткування і заготівель на визволеній від загарбників території України.

У міру відновлення та налагодження господарської діяльності колгоспів на них поширювалася та система прибуткового оподаткування, котра застосовувалася в передвоєнний період. Водночас державні органи, списавши з усіх колгоспів попередню заборгованість за податковими зобов'язаннями, надавали найбільш економічно слабким із них пільги щодо обсягів і термінів сплати податків.

Одним з основних податків, який платили селяни у відбудовний період, був сільськогосподарський, система якого базувалася на тих же засадах, що й у доокупаційний період війни. У чинний закон про сільськогосподарський податок указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. було внесено зміни, якими держава намагалася впорядкувати оподаткування колгоспників та одноосібників шляхом ліквідації невідповідності, що існувала на цей час, між прибутками від продажу продуктів на базарі (у зв'язку зі зростанням цін), що збільшувалися, і податковим обкладанням. На початок 1943 р. у середньому по СРСР фактичний прибуток селянського господарства перевищував діючі норми прибутковості в 7–10 разів, а в деяких регіонах він був значно більшим³⁸⁴. Водночас ставки оподаткування залишалися на рівні 1939 р. Оподатковуваний прибуток до фактичного прибутку становив

по зернових культурах — 14,8%, по картоплі — 16,1%, овочах — 12,1%, корові — 17,8%, вівці та кози — 10,6%, свині — 7,3%. У цій ситуації держава пішла на збільшення норм прибутковості селянських господарств у середньому по СРСР приблизно в 3–4 рази та продовжила шкалу обкладання з 4 тис. крб до 10 тис. крб річного прибутку, унаслідок чого відповідно збільшилися ставки податку³⁸⁵.

Водночас зміни до закону передбачали глибшу диференціацію норм прибутковості селянських господарств для обкладання їх податком залежно від економічних особливостей областей, районів та населених пунктів. Із цією метою РНК республік та облвиконкоми одержали право змінювати середні норми: республіканські — для окремих областей, а обласні — для окремих районів та населених пунктів на 30% у бік зменшення або збільшення. Цим правом користувалися, зокрема, Раднарком УРСР та облвиконкоми, установлюючи зменшені норми оподаткування для областей, районів та населених пунктів, що особливо постраждали внаслідок війни та окупації. У результаті цього в післяокупаційний період у республіці значно зросла кількість господарств, які користувалися пільгами по сільськогосподарському податку. Основні преференції надавалися сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни, громадянам похилого віку, у господарствах яких не було працездатних членів сім'ї.

Ще одним головним податком означеного періоду був військовий. У 1943 р. його сплачували колгоспники та одноосібники Ворошиловградської й Харківської областей за середньообласними ставками, відповідно, 350 і 300 крб. На 1944 р. середньообласні ставки було встановлено в таких розмірах: Ворошиловградська область — 320 крб, Харківська — 300 крб, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Кіровоградська — 260 крб, Запорізька, Сталінська, Дніпропетровська, Київська, Житомирська, Миколаївська — 240 крб, Волинська і Ровенська — 220 крб. Виходячи з середньообласних ставок, облвиконкоми встановлювали більші або менші ставки податку для окремих районів та населених пунктів, залежно від їх економічного стану, відстані від ринків

збуту й розміру ринкових прибутків від продажу сільгосп-продуктів, та зовсім звільняли від його сплати мешканців найбільш постраждалих від окупації населених пунктів³⁸⁶.

Слід зауважити, що платниками воєнного податку в 1944 р. були визначені сільські мешканці не лише визволених до 1 січня 1944 р. територій (для них кінцевим терміном сплати податку встановлювалося 15 травня), а й тих, які передбачалося звільнити в 1944 р. (кінцевий термін сплати — 15 жовтня)³⁸⁷.

Ще одним податком, який у післяокупаційний період війни сплачувала значна частина селян, обкладалися неодружені, одинокі та малосімейні громадяни (вперше його запровадили у 1941 р. для неодружених, одиноких та бездітних чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20–45 років). У 1944 р. контингент платників цього податку розширився за рахунок малосімейних громадян, котрі мали одну й дві дитини³⁸⁸. Колгоспники та інші громадяни, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували його за наступними ставками: бездітні — 150 крб, ті, хто мав одну дитину — 50 крб, хто мав двох дітей — 25 крб. Бездітні робітники та службовці, які працювали і проживали у сільській місцевості, сплачували цей податок у розмірі 6% від заробітку, за наявності однієї дитини — 1% від заробітку, двох дітей — 0,5% від заробітку³⁸⁹. До речі, для багатьох молодих сімей в українських селах таке нововведення було незрозумілим, адже до зазначеного віку вони не могли мати трьох і більше дітей, про що з обуренням заявляли представникам влади³⁹⁰. Від цього податку повністю звільнялися наступні категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей незалежно від їх кількості, громадяни, в яких діти загинули на фронтах війни, дружини солдатів та молодшого командного складу Червоної армії³⁹¹.

У зв'язку із запровадженням воєнного податку та переглядом норм прибутковості по сільськогосподарському податку відпала необхідність у культжитлозборі як самостійному податковому платежі, і з другої половини 1943 р. його для сільського населення було скасовано.

З інших державних податків мешканці українського села сплачували тільки податок на коней в одноосібних господарствах, причому на західні області УРСР він не поширювався. А з комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажу продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих речей, ставки якого за роки війни значно підвищилися у зв'язку з різким зростанням цін на сільськогосподарську продукцію. З одержаних від разового збору сум 90% надходило у відповідні місцеві бюджети³⁹².

Як одну з форм оподаткування селянства було відновлено самооподаткування. Розміри ставок зберігалися на рівні доокупаційного періоду. А нововведенням було те, що рішенням уряду в роки війни 75% коштів самообкладання направлялося на покриття навчальних та господарських витрат шкіл, що перебували на сільському бюджеті³⁹³.

На визволеній від нацистських окупантів території України, згідно з рішеннями союзних та республіканських органів влади, було скасовано недоїмки з сільського населення за попередні роки по всіх державних і місцевих податках, а сотням тисяч селян надано податкові пільги. Так, уже в 1943 р. від сплати всіх державних і місцевих податків та зборів звільнилися члени сімей (господарства) військовослужбовців, партизан, громадян, які загинули або пропали безвісти під час окупації, якщо у сім'ї (господарстві) не залишилося працездатних, а також громадяни, в яких під час окупації було повністю знищене господарство. На додаток до пільг, передбачених чинним законодавством, обльвіконками знижували державні й місцеві податки та збори в межах до 50% громадянам, що зазнали збитків під час окупації, залежно від їх розміру. Оподаткування тих категорій населення, які повинні були сплачувати податки повністю або на пільгових умовах, здійснювалося лише через місяць після вигнання загарбників³⁹⁴. У подальшому зазначені пільги поширювалися на сільське населення визволених регіонів України. Так, лише по сільськогосподарському податку сім'ям військовослужбовців упродовж січня — вересня 1944 р. було надано пільг на суму 158 млн крб³⁹⁵.

Сумарне податкове навантаження було різним як для окремих категорій сільських мешканців, так і для селянських господарств у межах кожної категорії. Чи було воно посилюючим для знедоленого селянства в умовах воєнного лихоліття й, особливо, після руйнівного окупаційного періоду? Якщо виходити з базарних цін на сільгосппродукцію у великих містах, то, на перший погляд, фіскальна політика видається обґрунтованою. Розглянемо, наприклад, базарні ціни (у карбованцях) на окремі види сільськогосподарських продуктів в обласних містах Центральної України (див. табл.)³⁹⁶:

Вид продукції	Київ			Полтава			Вінниця		Кіровоград		
	25.05.1941	після визволення	25.05.1944	25.05.1941	після визволення	25.05.1944	25.05.1941	25.05.1944	25.05.1941	після визволення	25.05.1944
М'ясо (за кг)	14	200	160	9	210	80	7	45	10	90	80
Молоко (за л)	2	75	25	1,5	40	15	1,5	12	1,4	30	12
Масло тваринне (за кг)	21	1110	300	30,0	1000	600	27,5	125	27,5	300	200
Олія соняшникова (за л)	—	650	200	—	500	220	—	—	—	250	160
Яйця (за дес.)	5,8	160	58	4,5	115	45	4,5	20	3,5	50	40
Пшоно (за кг)	2,7	68	30	1,6	60	30	1	0,3	1,5	30	30
Хліб житній (за кг)	—	65	40	—	100	35	—	15	—	20	20
Картопля (за кг)	0,6	12	4	0,4	25	6	0,5	0,5	0,7	3	2
Капуста (за кг)	3	70	—	1,5	80	—	—	20	—	30	30
Буряк (за кг)	0,7	28	20	1,5	75	40	0,5	—	0,2	15	15
Цибуля (за кг)	3	100	50	1,5	85	40	4	5,5	25	25	25

Для того, щоби розрахуватися з усіма податковими платежами, наприклад, сім'я колгоспника, що не мала жодних пільг, у складі чоловіка, дружини й двох неповнолітніх дітей у 1943 р. повинна була заплатити (за підрахунками автора) 1164 крб, а у 1944 р. — 1214 крб (700 крб на двох дорослих, воєнний податок та 50 крб податок із малосімейних, 40 крб на господарські та культурно-побутові потреби села (т. зв. самообкладання),

424 крб сільськогосподарський податок по максимальній загальносоюзній ставці). Для порівняння зазначимо, що у 1940 р. загальна сума податків із такої ж сім'ї становила б 141 крб (81 крб сільськогосподарський податок, 40 крб по максимальній ставці податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, 20 крб самообкладання). Для того, щоби розрахуватися по податках на вказану суму, колгоспнику необхідно було продати на базарах названих вище обласних центрів таку кількість продуктів (див. табл.):

Вид продукції	Київ			Полтава			Вінниця		Кіровоград		
	25.05.1941	після визволення	25.05.1944	25.05.1941	після визволення	25.05.1944	25.05.1941	25.05.1944	25.05.1941	після визволення	25.05.1944
М'ясо (кг)	10,1	6,1	7,6	15,7	5,8	15,2	20,1	27,0	14,1	13,5	15,2
Молоко (л)	70,5	16	49	94	30	81	94	101	101	40	102
Масло тваринне (кг)	6,7	1,1	4	4,7	1,2	2	5,1	9,7	5,1	4,1	6,1
Яйця (дес.)	24,3	7,6	20,9	31,3	10,5	27,0	31,3	60,7	40,3	24,3	30,3
Картопля (кг)	235	101	303	353	49	202	282	2426	201	404	607

Як видно з наведених даних, можливість одержання в такий спосіб необхідних господарству колгоспника грошей навіть на базарах зазначених міст була неоднаковою, та й скористатися нею могла обмежена частина колгоспників, переважно з приміських сіл. Подібна ситуація щодо використання селянами можливостей базарів великих міст і промислових центрів склалась і в інших регіонах України. У невеликих містах (а надто на базарах у сільській місцевості) ціни на ринках були набагато нижчими. Переважна більшість селян, особливо з віддалених сіл, доставити на базар сільгосппродукцію в умовах відсутності транспортних засобів, весняного та осінньозимового бездоріжжя не мала можливості.

До того ж, держава всіляко обмежувала вільний продаж окремих видів сільгосппродукції. Відбувалося це, як правило, через залучення селян до численних всесоюзних, республіканських і регіональних кампаній у відповідності з поширеним

гаслом «Усе для фронту, усе для перемоги над ворогом!». Більшість таких кампаній подавалися як патріотичні рухи мас, але насправді організовувалися партійними та радянськими органами влади. Так, у другій половині 1943 р. у визволених регіонах України колгоспників масово залучили до продажу державі для забезпечення потреб фронту т. зв. «лишків» хліба, насіння олійних культур, овочів за твердими, а, отже, низькими заготівельними цінами. Такі кампанії проводилися й у 1944 р.

Поряд із цим уживалися й прямі заборонні заходи. Так, 22 листопада 1943 р. уряд УРСР у відповідності з вимогами постанови РНК СРСР «Про заборону торгівлі хлібом до виконання плану хлібозаготівель» (вересень 1943 р.) заборонив не лише колгоспам, а й колгоспникам та одноосібним господарствам (крім прифронтових районів) продаж та обмін зерна, борошна й печеного хліба до виконання ними планів здачі зерна за обов'язковими поставками у фонд Червоної армії, натуроплати за роботи МТС, а також засипки колгоспами насінневих та мінімальних фуражних фондів. За порушення цієї постанови голів колгоспів та інших посадових осіб притягали до судової відповідальності, а колгоспники та одноосібники, затримані при незаконній торгівлі хлібом, перший раз підлягали штрафу (300 крб), а у повторному випадку — притягувалися до судової відповідальності з конфіскацією продуктів³⁹⁷.

Отже, у післявоєнний період проблема накопичення грошей для сплати податків, а на додаток до цього й оплати страхових внесків, була найболючішою для переважної більшості українських селян. Розраховувати на грошову частку від заробленого на трудовні в колгоспах вони не могли, адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів у кращому випадку на рівні менше 10%. Поряд із податками грошима колгоспи й селяни виконували зобов'язання по поставках сільськогосподарської продукції. Продукція здавалася не безкоштовно, а за певну винагороду — за твердими державними цінами (у декілька, а то й десятки разів нижчими від базарних).

Скрутне становище, в якому перебували колгоспи та сільське населення визволених у 1943 р. регіонів України, змусило вищі державні органи внести корективи у заготівельну полі-

тику. Було списано недоїмки минулих років за поставками зернових та олійних культур, тваринницької продукції, натуроплатою МТС і позиками. Усі колгоспи звільнялися від обов'язкових поставок зерна, насіння, олійних культур, картоплі, овочів, шкірсировини, сиру-бринзи, яєць, льону та конопель, а колгоспи районів, визволених після 1 липня 1943 р., звільнялися від здачі м'яса, молока та вовни. Проте вони зобов'язувалися здавати зерно, олійні культури та м'ясо до хлібного і м'ясного фондів Червоної армії у визначених (залежно від кількості посіяних гектарів та наявних голів худоби) обсягах.

Господарства колгоспників та інших категорій сільських мешканців у районах, звідки окупантів було вигнано після 1 липня 1943 р., звільнялися в поточному році від обов'язкових поставок шкірсировини, вовни, яєць, сиру-бринзи, насіння олійних культур, льону та конопель. Водночас господарства, котрі мали в особистому користуванні худобу, у другій половині 1943 р. здавали м'ясо і молоко у фонд Червоної армії за нормами: господарства колгоспників — 15 кг м'яса (у живій вазі) з господарства й 50 л молока від корови, а господарства одноосібників та некооперованих кустарів за нормами, більшими на 30%. Усі селянські господарства у цих же районах здавали у фонд Червоної армії зерно та картоплю.

Багатьом колгоспам, колгоспникам, працівникам радгоспів та іншим категоріям сільського населення було надано значні пільги щодо здачі державі сільськогосподарських продуктів. У 1943 р. повністю або частково звільнено від поставок зерна 19,9%, картоплі — 26,6%, м'яса — 24,1% колгоспів, котрі особливо сильно постраждали від окупантів³⁹⁸. Серед селянських господарств від поставок звільнялися насамперед сім'ї загиблих на фронті, червоноармійців, інвалідів, непрацездатних тощо. Серед 412 350 селянських господарств, повністю звільнених у 1943 р. в Україні від усіх видів поставок сільськогосподарських продуктів державі, було 287 124 господарств воїнів Червоної армії та партизанів, 93 817 господарств непрацездатних, 11 312 господарств пенсіонерів та інвалідів війни й праці³⁹⁹. На таких же засадах здійснювалася державна заготівельна політика й у наступному році, а кількість

колгоспів та селянських господарств, яким було надано пільги, збільшилася після визволення Правобережжя та західних областей.

Починаючи з 1945 р. було поновлено довоєнну практику вирахування обов'язкових поставок державі колгоспами УРСР м'яса, молока, вовни, шкірсировини земельною площею (рілля, у тому числі сади і городи; луки і пасовища) і поставок яєць за площею ріллі, закріпленою за колгоспами. Середньореспубліканські норми поставок цих продуктів на 1945 р. було затверджено в таких розмірах: м'ясо (у живій вазі) — 1,5 кг, молоко — 3,0 л, вовна — 25,0 г з 1 га земельної площі, велика шкірсировина — 0,8 шт., овечі й козячі шкури — 0,3 шт. зі 100 га земельної площі, яйця — 4,0 шт. з 1 га ріллі. Але для кожної області (крім західних) ці норми були різними, переважно більшими або меншими за середньореспубліканські.

На підставі затверджених Раднаркомом УРСР для областей розрахункових норм обов'язкових поставок виконкоми обласних рад установили на 1945 р. порайонні річні норми поставок колгоспами. Виконкомам районних рад дозволялося допускати для окремих колгоспів, із санкції уповноваженого Наркомату заготівель по області відхилення в бік збільшення або зменшення порайонних норм поставок у межах до 50% при обов'язковому дотриманні середньорічних норм поставок, затверджених для районів.

Як і в попередні роки, діяла система пільг. Виконкомам обласних рад в 1945 р. дозволялося повністю або частково звільняти від здачі державі продуктів тваринництва окремі колгоспи, що особливо постраждали від німецької окупації. Водночас розмір надаваних у зв'язку з цим пільг, згідно з рішенням уряду, не повинен був перевищувати встановлених обсягів як загалом по республіці, так і по окремих областях. По республіці загальний обсяг пільг колгоспам становив: по м'ясу у живій вазі — 4400 т, молоку — 10 млн л, яйцям — 9 млн шт., вовні — 730 ц, шкірсировині — 14 700 шт. Не залучалися в 1945 р. до обов'язкових поставок продуктів тваринництва державі колгоспи західних областей республіки, а колгоспи решти областей — до поставок сиру-бринзи.

Колгоспні двори, одноосібні господарства і господарства інших сільських громадян республіки в 1945 р. залучалися до обов'язкових поставок м'яса, молока, яєць, вовни і сиру-бринзи за нормами, що існували в 1941–1942 рр. Як і в попередні роки, від обов'язкових поставок м'яса, молока, яєць, сиру-бринзи і вовни звільнялися господарства спеціалістів аграрного сектора та соціальної сфери села; непрацездатних через похилий вік (чоловіків, що досягли 60-річного віку, і жінок — 55-річного віку), за відсутності інших працездатних членів сім'ї, зайнятих у господарстві; пенсіонерів, які одержували пенсію від державних органів; інвалідів війни і праці 1-ї та 2-ї груп; калік, які не могли брати участь у польових та інших роботах, якщо їхні господарства не мали польових ділянок землі, не обкладалися сільськогосподарським податком і якщо у складі їхніх сімей не було працездатних членів, які працювали у господарстві. Щодо господарств воїнів Червоної армії і партизанів, то порівняно з попередніми роками кількість пільговиків скоротилася: у 1945 р. від обов'язкових поставок тваринницьких продуктів звільнялися лише господарства тих військовослужбовців і партизанів, які загинули в боротьбі із загарбниками, якщо в їхніх сім'ях залишилися діти до 7-річного віку при одному працездатному членові сім'ї, зайнятому в господарстві, а тим господарствам загиблих воїнів і партизанів, в яких при одному працездатному, зайнятому в господарстві, було двоє і більше непрацездатних членів сім'ї, надавалися пільги по поставках у розмірі 50%. В окремих випадках виконками районних рад звільняли, із дозволу уповноважених Наркомату заготівель по областях, від обов'язкових поставок державі м'яса та яєць господарства колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, які особливо потерпіли від окупації й не мали в особистому користуванні худоби.

Колгоспам та селянським господарствам в окремих випадках дозволялося виконувати свої зобов'язання за поставками продуктів тваринництва іншими сільськогосподарськими продуктами за встановленими еквівалентами⁴⁰⁰.

Виконання обов'язкових поставок більшістю селянських сімей унаслідок їх тяжкого матеріального становища

відбувалося з великими труднощами. Постановою РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспними дворами й одноосібними господарствами» передбачалося накладання на боржників штрафів і притягнення злісних порушників до кримінальної відповідальності. У випадку своєчасного невиконання визначених поставок народний суд за висновком районного вповноваженого Наркомату заготівель накладав на боржників штраф у розмірі дворазової вартості незданих продуктів, вирахованої за ринковою ціною. Винні в неодноразовому невиконанні обов'язкових поставок, окрім штрафу, притягалися до кримінальної відповідальності. Згідно з затвердженою РНК СРСР інструкцією про порядок застосування постанови уряду від 24 листопада 1942 р., районний уповноважений Наркомзагу або, за його дорученням, агент із державних поставок вручав боржникові письмове попередження, в якому зазначалося, що у випадку невиконання зобов'язань у десятиденний термін справа про стягнення заборгованості мала бути передана до суду. При цьому для забезпечення стягнення заборгованості здійснювався опис майна боржника. Після рішення суду про стягнення заборгованості народний суддя видавав районному вповноваженому Наркомзагу виконавчий лист для примусового виконання судового рішення⁴⁰¹. Але на практиці судові санкції застосовувалися не до всіх боржників, інакше необхідно було б засуджувати все село.

В умовах непередбачуваності та, як правило, малих розмірів грошових і натуральних виплат від колгоспів одним з основних джерел засобів існування для селян, як і в довоєнний період, була присадибна ділянка. Як і раніше, майже всі м'ясні та молочні продукти, яйця, овочі, дві третини картоплі, які споживалися селянами, забезпечували їм саме присадибні ділянки. Водночас вони були для селян не лише джерелом продуктів харчування, а й товарної продукції. Продаючи надлишки (й не лише надлишки) продукції з присадибної ділянки на базарі, селяни, разом із продажем тих же продуктів державі за контрактом, одержували понад половину грошей,

необхідних їм для сплати податків та страхових внесків, придбання промислових, окремих продовольчих товарів, реманенту та ін. Однак через невеликі розміри присадибної ділянки вирішити нагальні проблеми життєзабезпечення селянського двору та здійснити платежі й поставки державі було неможливо.

Таким чином, податкова політика радянської держави післяокупаційного періоду була важким тягарем для переважної більшості українських селян і негативно позначалася на їх повсякденному житті, ускладнюючи процес мінімізації руйнівних наслідків війни та окупації.

Відбудова у ході війни сільського господарства, що здійснювалася за умов величезних втрат і руйнувань, відсутності належного державного фінансування, матеріальних та трудових ресурсів мала велике значення для збільшення продовольчих і сировинних ресурсів республіки, що дедалі зміцнювало економіку країни і наближало перемогу над ворогом. Активна участь селянства у відродженні сільського господарства забезпечила прискорення темпів ліквідації наслідків нацистської окупації та війни, створила необхідні передумови для відбудови всього економічного комплексу в післявоєнні роки.

ВИСНОВКИ

Сільському господарству України судилося відіграти надзвичайно важливу роль у Великій Вітчизняній війні народів СРСР проти нацистської Німеччини. Адже доля цієї війни визначалася не лише на полях битв, а й на хлібних ланах і тваринницьких фермах, повсякденною тяжкою працею мільйонів сільських трудівників. Селянство вирішувало в роки війни найвідповідальніше після виробництва озброєння та боєприпасів завдання — воно забезпечувало фронт і тил продовольством. Давалося це надзвичайно важко. У початковий період війни сільському господарству УРСР довелося функціонувати в екстремальних умовах, зумовлених стрімким наближенням фронту, вилученням із виробничої сфери внаслідок мобілізації до діючої армії найбільш працездатної частини робочої сили — чоловіків, а також великої кількості техніки й живого тягла для потреб армії та будівництва оборонних рубежів, масовим залученням до оборонних робіт сотень тисяч селян, підготовкою та здійсненням евакуаційних заходів. Однак, незважаючи на величезні труднощі, селянство України зробило величезний внесок у зміцнення обороноздатності країни і забезпечення потреб фронту продовольчими та сировинними ресурсами.

Ціною неймовірних зусиль українським селянам удалося евакуювати у глибокий тил, переважно своїм ходом, тисячі машин і сотні тисяч голів худоби. Завдяки цьому було врятовано від знищення й використання ворогом значні матеріальні цінності, що сприяли зміцненню технічної бази сільськогосподарського виробництва і тваринництва в тилових

районах СРСР, а після вигнання окупантів з території України відіграли значну роль у відродженні аграрного сектора економіки звільнених районів.

У період нацистської окупації сільському господарству республіки було завдано величезної шкоди. Реалізуючи злочинну аграрну політику, нацисти нещадно експлуатували та грабували з метою забезпечення потреб вермахту й Третього райху сільськогосподарський потенціал українського села, а залишаючи територію України, дощенту нищили і руйнували його. На час звільнення окупованих районів від загарбників село та його господарство перебували у стані неймовірного розорення та зубожіння.

Героїчною сторінкою в історії українського села є період його післявоєнного відродження, але вже у ході війни у справі відбудови сільського господарства було досягнуто значних результатів. За відсутності у держави можливості виділяти необхідні фінансові та матеріально-технічні засоби відбудова здійснювалася за рахунок внутрішніх ресурсів звільнених районів, а також завдяки трудовому подвижництву селянства, допомозі армії та інших союзних республік. Одночасно з відродженням сільського господарства у селах звільнених районів відновлювалася колгоспно-радгоспна система, колгоспне землеволодіння й громадська організація праці.

У заключний період війни у зв'язку зі зміною воєнної стратегічної обстановки держава одержала можливість виділяти більше коштів і ресурсів для відбудови й розвитку сільського господарства республіки. Збільшилося постачання техніки, запасних частин, пального, що призвело до покращення в технічному обслуговуванні колгоспів і радгоспів. Поліпшувалося забезпечення сільськогосподарського виробництва спеціалістами. У результаті вже з 1944 р. спостерігалася зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалася, як і раніше, досить значним. Завдяки зусиллям селянства багато труднощів воєнних років було пом'якшено, але зняти повністю їх не вдалося. Низькою залишалася продуктивність праці, суттєво не збільшувалися врожаї, низькими були показники у тваринництві. Проте

домінуючою залишалася тенденція зростання сільсько-господарського потенціалу та обсягів продукції, яку аграрний сектор економіки давав для потреб фронту та населення.

Українське село в роки Великої Вітчизняної війни у відповідності з наявними можливостями зробило вагомий внесок у вирішення продовольчої проблеми у СРСР. У цьому й полягає його велика роль в економічній перемозі над нацизмом.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.48 зв., 49 (тут і далі показники подано з урахуванням тодішніх територіальних меж України).

² Там само. — Арк.50.

³ *Лаута С. П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — С.12.

⁴ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.51 зв., 130 зв., 131, 134, 134 зв., 135, 136 зв.; Численность скота в СССР: Статистический сборник. — М., 1957. — С.175, 179, 182, 186, 189, 193, 197, 200, 210, 214, 217, 221, 224, 228, 231, 235.

⁵ Численность скота в СССР. — С.245.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1973 році: Статистичний щорічник. — К., 1974. — С.264.

⁷ Там само. — С.182.

⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С.526.

⁹ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.44–45, 110–112; Народне господарство Української РСР в 1959 році: Статистичний щорічник. — К., 1960. — С.314; Народне господарство Української РСР в 1971 році: Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1972. — С.227.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.18.

¹¹ Там само. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.172.

¹² Там само. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.111 зв.; Народне господарство Української РСР в 1959 році... — С.314; Народне господарство Української РСР в 1971 році... — С.227.

¹³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.46.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1971 році... — С.67.

¹⁵ Там само. — С.9.

¹⁶ *Уманский Л.А., Шаболдин С.С.* Годы труда и побед, 1917–1987: Попул. справочник. — М., 1987. — С.277.

¹⁷ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.41 зв., 109; Оп.1. — Спр.664. — Арк.38–39.

¹⁸ Підраховано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році... — С.281–282; Народне господарство Української РСР у 1973 році... — С.264.

¹⁹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. — М., 1948. — С.236.

²⁰ Комуніст. — 1941. — 27 липня.

²¹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.39.

²² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т.1. — С.136.

²³ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.39.

²⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.137.

²⁵ Там же.

²⁶ Історія селянства Української РСР: У 2 т. — Т.2. — К., 1967. — С.286.

²⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.138.

²⁸ Там же.

²⁹ Сборник постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. 4-е доп. изд. — М., 1943. — С.65, 75, 77–80, 87–88, 93–98.

³⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.138.

³¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник документов. — Запорожье, 1959. — С.60.

³² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.138.

³³ На кінець 1941 р. залишалися неокупованими Ворошиловградська область (без частини Попаснянського району), Куп'янський, Дворічанський, Вільховацький, Великобурлуцький, Боровський і частково Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Вовчанський, Печенізький і Балакліівський

райони Харківської області, а також Лиманський та окремі населені пункти Слов'янського, Орджонікідзевського і Мангуського районів Сталінської області. Узимку були повністю визволені від окупантів Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Печенізький, Олексіївський, Петровський, Барвінківський і частково Старосалтівський, Близнецівський, Лозівський і Сахновщанський райони Харківської області та ряд населених пунктів Олександрівського, Добропільського, Слов'янського і Ямського районів Сталінської області (див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.397).

³⁴ *Марьяхин Г.Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — М., 1949. — С.62; Его же. Очерки истории налогов с населения в СССР. — М., 1964. — С.187–189.

³⁵ *Марьяхин Г.Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С.206.

³⁶ Там же. — С.207–208.

³⁷ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1941. — №2. — 16 січня. — С.20.

³⁸ *Марьяхин Г.Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С.189–190.

³⁹ *Марьяхин Г.Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — С.128–129.

⁴⁰ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1939–1946 гг. — М., 1948. — С.146–147, 151–153.

⁴¹ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.289.

⁴² *Синицын А.М.* Всенародная помощь фронту. О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — 2-е изд. — М., 1985. — С.184.

⁴³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов и материалов: В 3 т. — К., 1985. — Т.1. — С.253–254.

⁴⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.270.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ *Погребінський М.Б.* Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. — 1959. — №3. — С.64.

⁴⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.1. — С.287.

⁴⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.270.

- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.180.
- ⁵⁰ *Погребінський М.Б.* Указ. праця. — С.65.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.180.
- ⁵² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.1. — С.288; ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.180–181.
- ⁵³ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.64–66.
- ⁵⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.1. — С.288; ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.181.
- ⁵⁵ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.62.
- ⁵⁶ Там само. — С.59.
- ⁵⁷ *Ніколаєць Ю.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. — К., 1998. — С.13.
- ⁵⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.1. — С.254.
- ⁵⁹ *Погребінський М.Б.* Указ. праця. — С.64–65.
- ⁶⁰ Там само. — С.65.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.226.
- ⁶² *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.55.
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.226; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.1. — С.286–287.
- ⁶⁴ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.54.
- ⁶⁵ Там само. — С.55.
- ⁶⁶ Там само. — С.56; *Ніколаєць Ю.* Указ. праця. — С.14–15; ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.58. — Арк.129; Спр.16. — Арк.57; Ф.62. — Оп.8. — Спр.50. — Арк.13; Спр.15. — Арк.22.
- ⁶⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.273; *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* — К., 2000. — С.487–488; *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* — К., 2006. — Т.2. — С.284.
- ⁶⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.1. — С.272; *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.49–50; *Історія українського селянства.* — Т.2. — С.284.
- ⁶⁹ *Погребінський М.Б.* Указ. праця. — С.66.
- ⁷⁰ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.50.

⁷¹ Война Германии против Советского Союза 1941–1945. — Берлин, 1998. — С.32.

⁷² «Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. — М., 1967. — С.189.

⁷³ Лаута С.П. Указ. праця. — С.116.

⁷⁴ Германский империализм и вторая мировая война (материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине 14–19 декабря 1959 г.). — М.,1961. — С.369.

⁷⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С.4–5.

⁷⁶ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. — М., 1980. — С.59.

⁷⁷ Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. — М., 1968. — С.132.

⁷⁸ Немаый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. — К., 1982. — С.121.

⁷⁹ Там же. — С.122–123.

⁸⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С.187–188.

⁸¹ Нюрнбергский процесс: В 8 т.— М., 1990. — Т.4. — С.374.

⁸² Лаута С.П. Указ. праця. — С.123–124.

⁸³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.3206. — Оп.2. — Спр.27. — Арк.20; ЦДАГО України. — Ф.116. — Оп.3. — Спр.145. — Арк.40; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»... — С.285.

⁸⁴ Лаута С.П. Указ. праця. — С.122–123.

⁸⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2 кн. — К., 1985. — Кн.1. — С.294.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.159. — Арк.23.

⁸⁷ Там само. — Арк.46–47.

⁸⁸ Там само. — Спр.154. — Арк.39; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С.178.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.154. — Арк.81–84, 86–87.

- ⁹⁰ Там само. — Спр.159. — Арк.24.
- ⁹¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. — Кн.1. — С.403.
- ⁹² *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). — К., 1999. — С.222.
- ⁹³ *Немять В.Н.* Указ. соч. — С.154; ЦДАВО України. — Ф.3206. — Оп.2. — Спр.124. — Арк.37.
- ⁹⁴ *Немять В.Н.* Указ. соч. — С.154; ЦДАВО України. — Ф.3206. — Оп.2. — Спр.124. — Арк.22–25.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф.3206. — Оп.2. — Спр.124. — Арк.38.
- ⁹⁶ Там само. — Оп.1. — Спр.63. — Арк.122, 125, 128, 131, 134, 137; Спр.119. — Арк.39–40, 44–45, 47–49, 52–53, 55.
- ⁹⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. — К., 1985. — Кн.1. — С.304.
- ⁹⁸ *Немять В.Н.* Указ. соч. — С.154.
- ⁹⁹ Історія застерігає ... — С.136.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.159. — Арк.26–29.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.141. — Арк.50.
- ¹⁰² Там само. — Арк.147–148.
- ¹⁰³ Там само. — Арк.21.
- ¹⁰⁴ Там само. — Арк.37.
- ¹⁰⁵ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плану «Ольденбург»... — С.59.
- ¹⁰⁶ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.132, 135.
- ¹⁰⁷ *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — С.211.
- ¹⁰⁸ Там само. — С.133–136.
- ¹⁰⁹ *Івасюта М.* Нарис історії колективізації на Тернопільщині. — К., 1958. — С.55–56.
- ¹¹⁰ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.139.
- ¹¹¹ Там само. — С.139–140.
- ¹¹² *Немять В.Н.* Указ. соч. — С.127.
- ¹¹³ Там же.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.10. — Арк.8.

¹¹⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С.80.

¹¹⁶ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.155–156.

¹¹⁷ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. — М., 1970. — С.195.

¹¹⁸ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.156; ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.164. — Арк.25.

¹¹⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — Кн.1. — С.305.

¹²⁰ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.156.

¹²¹ Там же. — С.128.

¹²² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — Кн.1. — С.196.

¹²³ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.128.

¹²⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С.129.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.192. — Арк.324.

¹²⁶ Там само. — Арк.20–21.

¹²⁷ Там само. — Ф.3206. — Оп.2. — Спр.122. — Арк.1–2.

¹²⁸ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.157.

¹²⁹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.184–185.

¹³⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — Т.1. — С.309.

¹³¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии... — С.195.

¹³² История Украинской ССР: В 10 т. — К., 1984. — Т.8. — С.344.

¹³³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С.376.

¹³⁴ Правда. — 1942. — 10 июля.

¹³⁵ За Радянську Україну. — 1942. — 22 липня.

¹³⁶ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.128.

¹³⁷ Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. — Львів, 1969. — С.219–220.

- ¹³⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.): Збірник документів. — Полтава, 1947. — С.46.
- ¹³⁹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.186.
- ¹⁴⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — Кн.1. — С.311.
- ¹⁴¹ Там же.
- ¹⁴² *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1974. — С.78.
- ¹⁴³ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.160.
- ¹⁴⁴ *Кучер В.І.* Указ. праця. — С.78.
- ¹⁴⁵ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.198.
- ¹⁴⁶ Советская Украина. — 1943. — 6 февраля.
- ¹⁴⁷ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.187.
- ¹⁴⁸ Правда. — 1944. — 21 травня.
- ¹⁴⁹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.187.
- ¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.2. — Спр.5. — Арк.6.
- ¹⁵¹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.129.
- ¹⁵² *Нестеренко В.А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — Вип.8. — Ч.1. — К., 2004. — С.281.
- ¹⁵³ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.126.
- ¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.123. — Арк.54.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр.240. — Арк.10–14.
- ¹⁵⁶ *Потильчак О.В.* Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1945 рр.) // Український селянин: Зб. наук. пр. — 2002. — №5. — С.142.
- ¹⁵⁷ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. — К., 2003. — Т.4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). — С.355.
- ¹⁵⁸ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — С.223.
- ¹⁵⁹ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.129.
- ¹⁶⁰ Непокорённая земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1945. — К., 1985. — С.113–114.
- ¹⁶¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.32. — Арк.114.

¹⁶² *Потильчак О.В.* До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин. — 2001. — №2. — С.127.

¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр.244. — Арк.1; Спр.250. — Арк.77; ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.16. — Арк.28; Безмертя. Книга Пам'яті України. — С.186; Історія українського селянства ... — Т.2. — С.303.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.32. — Арк.137.

¹⁶⁵ Історія українського селянства ... — Т.2. — С.304.

¹⁶⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С.126.

¹⁶⁷ *Потильчак О.В.* До питання про соціальну політику ... — С.126.

¹⁶⁸ *Немятый В.Н.* Указ. соч. — С.129–130.

¹⁶⁹ Державний архів Хмельницький області. — Ф.420. — Оп.1. — Спр.72. — Арк.3.

¹⁷⁰ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.167.

¹⁷¹ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.2. — Спр.5. — Арк.92; Спр.11. — Арк.88 зв.

¹⁷² *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.162.

¹⁷³ Там само. — С.167–168; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). — С.40.

¹⁷⁴ Київський процес. Документи і матеріали. — К., 1995. — С.62.

¹⁷⁵ *Левит И.Э.* Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР // История СССР. — 1984. — №5. — С.135.

¹⁷⁶ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. — С.55–56.

¹⁷⁷ *Левит И.Э.* Указ. соч. — С.135.

¹⁷⁸ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. — С.179.

¹⁷⁹ Там же. — С.180–181.

¹⁸⁰ Безмертя. Книга Пам'яті України. — С.194.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.161.

¹⁸³ *Загорюлько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург»... — С.164.

- ¹⁸⁴ Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). — Т.4. — Львів, 2000. — С.220.
- ¹⁸⁵ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург»... — С.323.
- ¹⁸⁶ Історія застерігає ... — С.194–195.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ История Украинской ССР. — Т.8. — С.94.
- ¹⁸⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.244–266.
- ¹⁹⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С.187.
- ¹⁹¹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.168.
- ¹⁹² ЦДАВО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр.244. — Арк.1; Спр.250. — Арк.77; Ф.3206. — Оп.2. — Спр.133. — Арк.84.
- ¹⁹³ *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944. — К., 2000. — С.64.
- ¹⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.485. — Арк.3–4; Історія застерігає ... — С.205–206.
- ¹⁹⁵ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). — М., 1963. — С.326.
- ¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.223. — Арк.9–12; Історія застерігає ... — С.202–204.
- ¹⁹⁷ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.178; Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С.187; Київський процес ... — С.104.
- ¹⁹⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.264; ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.33. — Арк.36–37.
- ¹⁹⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.264–266.
- ²⁰⁰ Історія Української РСР. — Т.8. — С.347.
- ²⁰¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. — К., 1969. — Т.3. — С.155.
- ²⁰² Суми подано у цінах на 1941 р.
- ²⁰³ Київський процес ... — С.102.
- ²⁰⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.265.

²⁰⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — Т.3. — С.155.

²⁰⁶ Там само. — С.156.

²⁰⁷ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С.223.

²⁰⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.2. — С.459.

²⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.49.

²¹⁰ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.312.

²¹¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.172 зв.

²¹² Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.312.

²¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.335.

²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.173.

²¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.335.

²¹⁶ *Буцько М., Лавринович М.* Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1968. — С.77.

²¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне ... — Т.3. — С.462.

²¹⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.130.

²¹⁹ Там само. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.109; Оп.30. — Спр.62. — Арк.109.

²²⁰ Там само. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.130.

²²¹ Там само. — Арк.131.

²²² Там само. — Арк.133–135.

²²³ *Буцько М., Лавринович М.* Указ. праця. — С.111.

²²⁴ *Канєвський О.П.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — К.; Харків, 1947. — С.65.

²²⁵ История Украинской ССР: В 10 т. — К., 1984. — Т.8. — С.483–484.

²²⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.2. — С.463–464.

²²⁷ История Украинской ССР. — Т.8. — С.481.

²²⁸ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.314.

- ²²⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.25.
- ²³⁰ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.314.
- ²³¹ *Ткачова Л.І.* Радянська армія — українському народові. — К., 1971. — С.113.
- ²³² История Украинской ССР. — Т.8. — С.481.
- ²³³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.111–114; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. — С.78.
- ²³⁴ *Старченко В.Ф.* Підсумки 1945 року і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР. — К., 1946. — С.55; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. — С.81.
- ²³⁵ *Каневський О.П.* Указ. праця. — С.48–49.
- ²³⁶ Там само. — С.48; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. — Т.3. — С.219.
- ²³⁷ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.18. — Арк.16, 16 а.
- ²³⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.238–239.
- ²³⁹ Підраховано за: Там само. — Арк.240.
- ²⁴⁰ Там само. — Арк.246.
- ²⁴¹ *Каневський О.П.* Указ. праця. — С.69.
- ²⁴² *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1970. — С.398–401.
- ²⁴³ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — №3 — С.30.
- ²⁴⁴ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф.136. — Оп.12. — Спр.86. — Арк.312.
- ²⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.2. — С.342–343.
- ²⁴⁶ Киевский Краснознамённый. История Краснознамённого Киевского военного округа. 1919–1972. — М., 1974. — С.287; *Коваль М.В.* Роль Тсоавіахіму у суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1974. — №2. — С.45; *Ларін А.Ф.* Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР // Там само. — 1980. — №2. — С.94.
- ²⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.3353. — Арк.4, 16.
- ²⁴⁸ Там само. — Арк.11–13.

- ²⁴⁹ Там само. — Арк.14–15; Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.5556. — Арк.21–21 зв., 22.
- ²⁵⁰ Там само. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.3353. — Арк.17–18.
- ²⁵¹ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.344; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. — М., 1948. — С.281–286.
- ²⁵² *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.344.
- ²⁵³ ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.3353. — Арк.18–19.
- ²⁵⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.2. — С.339.
- ²⁵⁵ Там же. — С.345.
- ²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.32. — Арк.129.
- ²⁵⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ). — Ф.17. — Оп.88. — Д.241. — Л.9.
- ²⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.32. — Арк.129.
- ²⁵⁹ Там само. — Арк.130–131.
- ²⁶⁰ Там само. — Арк.132.
- ²⁶¹ Там само. — Арк.133–134.
- ²⁶³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.2. — С.344.
- ²⁶³ Ткачова Л.І. Указ. праця. — С.107.
- ²⁶⁴ Там само. — С.108.
- ²⁶⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.2. — С.465.
- ²⁶⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.306.
- ²⁶⁷ Там само. — С.300.
- ²⁶⁸ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.257.
- ²⁶⁹ Визволена Київщина. — К., 1944. — С.93; *Лавринович М.І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1964. — №1. — С.60.
- ²⁷⁹ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.257.
- ²⁷¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.2. — С.391.
- ²⁷² Там же. — Т.3. — С.282.

- ²⁷³ Там же. — С.282–283.
- ²⁷⁴ Там же. — С.379.
- ²⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.124 зв., 125.
- ²⁷⁶ Радянська Україна. — 1944. — 9 червня.
- ²⁷⁷ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.46.
- ²⁷⁸ Підраховано за: Там само. — Арк.48 зв., 49, 119.
- ²⁷⁹ *Ткачова Л.І.* Указ. праця. — С.111.
- ²⁸⁰ Там само. — С.115–116.
- ²⁸¹ Там само.
- ²⁸² ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.802. — Арк.39, 41.
- ²⁸³ Там само. — Арк.41.
- ²⁸⁴ Державний архів Одеської області. — Ф.11. — Оп.11. — Спр.182. — Арк.45–46, 70.
- ²⁸⁵ ДАВО. — Ф.136. — Оп.201. — Спр.1. — Арк.144, 148.
- ²⁸⁶ *Ткачова Л.І.* Указ. праця. — С.120–122, 125.
- ²⁸⁷ Там само. — С.123.
- ²⁸⁸ Там само. — С.124–125.
- ²⁸⁹ *Голіш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. — Черкаси, 2005. — С.160.
- ²⁹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.284.
- ²⁹¹ Там же. — С.327; *Коваль М.В.* Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. — К., 1970. — С.179.
- ²⁹² *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // Укр. іст. журн. — 1975. — №5. — С.101–102.
- ²⁹³ История Украинской ССР. — Т.8. — С.487; ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.125 зв.
- ²⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.49 зв., 127, 127 зв.
- ²⁹⁵ Там само. — Арк.50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.
- ²⁹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... — Т.3. — С.223.
- ²⁹⁷ ДАВО. — Ф.136. — Оп.12. — Спр.74. — Арк.7.

- ²⁹⁸ Державний архів Черкаської області. — Ф.Р-539. — Оп.1. — Спр.18. — Арк.135, 142.
- ²⁹⁹ История Украинской ССР. — Т.8. — С.487; *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.54.
- ³⁰⁰ Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р-791. — Оп.2. — Спр.157. — Арк.25.
- ³⁰¹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.51.
- ³⁰² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... — Т.3. — С.218; История Украинской ССР. — Т.8. — С.484; *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.54.
- ³⁰³ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.54.
- ³⁰⁴ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.318.
- ³⁰⁵ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.296.
- ³⁰⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... — Т.3. — С.223.
- ³⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.7; Спр.8866. — Арк.6.
- ³⁰⁸ Там само. — Спр.8882. — Арк.8.
- ³⁰⁹ Там само. — Спр.8866. — Арк.6–7.
- ³¹⁰ Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т.II. — М., 1957. — С.762, 771; *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.266.
- ³¹¹ История Украинской ССР. — Т.8. — С.484.
- ³¹² *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.266.
- ³¹³ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8880. — Арк.15.
- ³¹⁴ История Украинской ССР. — Т.8. — С.484; Історія селянства Української РСР. — Т.2. — С.310.
- ³¹⁵ Історія українського селянства ... — Т.2.– С.325.
- ³¹⁶ *Ткачова Л.І.* Указ. праця. — С.112.
- ³¹⁷ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.58. — Арк.265.
- ³¹⁸ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.51 зв.
- ³¹⁹ Там само. — Арк.132.
- ³²⁰ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.63.
- ³²¹ Там само. — С.64.

- ³²² Там само. — С.62–63.
- ³²³ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.47.
- ³²⁴ Там само. — Арк.11.
- ³²⁵ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.51 зв., 140 зв., 141, 141 зв.
- ³²⁶ Там само. — Арк.140–141.
- ³²⁷ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.63–64.
- ³²⁸ Там само. — С.188.
- ³²⁹ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.21.
- ³³⁰ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.173–174.
- ³³¹ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8880. — Арк.4; Спр.8882. — Арк.54.
- ³³² Там само. — Спр.8882. — Арк.22.
- ³³³ Там само. — Арк.22. — Спр.8881. — Арк.30.
- ³³⁴ Там само. — Спр.8881. — Арк.31.
- ³³⁵ Там само. — Спр.8882. — Арк.24.
- ³³⁶ Там само. — Спр.8880. — Арк.1–2; Спр. 8822. — Арк.52–53.
- ³³⁷ Там само. — Спр.8880. — Арк.4; Спр.8882. — Арк.54.
- ³³⁸ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.186–187.
- ³³⁹ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8880. — Арк.24.
- ³⁴⁰ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.436.
- ³⁴¹ Канєвський О.П. Указ. праця. — С.181.
- ³⁴² ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8880. — Арк.21–24.
- ³⁴³ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.436.
- ³⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.19–20.
- ³⁴⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... — Т.3. — С.223.
- ³⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.19; Спр.8880. — Арк.20.
- ³⁴⁷ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.184.
- ³⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.20.
- ³⁴⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... — Т.3. — С.223.
- ³⁵⁰ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.49.

- ³⁵¹ Складено та підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.51 зв., 52, 131 зв., 133, 135 зв., 136, 140, 140 зв., 141, 141 зв.
- ³⁵² ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Спр.8882. — Арк.26–27.
- ³⁵³ Там само. — Арк.27.
- ³⁵⁴ Там само.
- ³⁵⁵ Там само. — Арк.28–29.
- ³⁵⁶ Там само.
- ³⁵⁷ *Арутюнян Ю.П.* Указ. соч. — С.434.
- ³⁵⁸ Народне господарство в Українській РСР в 1959 році ... — С.269.
- ³⁵⁹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.50.
- ³⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8864. — Арк.18.
- ³⁶¹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.50–51.
- ³⁶² Підраховано та подано за: ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.31–33.
- ³⁶³ ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.205–206.
- ³⁶⁴ Там само. — Арк.206.
- ³⁶⁵ Там само. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.138.
- ³⁶⁶ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.432.
- ³⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8822. — Арк.1.
- ³⁶⁸ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. — С.434.
- ³⁶⁹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.208.
- ³⁷⁰ Там само. — С.209.
- ³⁷¹ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.180–181.
- ³⁷² *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.62.
- ³⁷³ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.8882. — Арк.40.
- ³⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.30. — Спр.62. — Арк.240.
- ³⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф.Р-27. — Оп.17. — Спр.11395. — Арк.9–10; Спр.11399. — Арк.2, 10.
- ³⁷⁶ Там само. — Спр.8882. — Арк.40.
- ³⁷⁷ *Лаута С.П.* Указ. праця. — С.179.
- ³⁷⁸ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.221.
- ³⁷⁹ *Буцько М., Лавринович М.* Указ. праця. — С.138.

- ³⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.3987. — Арк.47 зв.
- ³⁸¹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. — С.215–216.
- ³⁸² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... — Т.3. — С.396–397.
- ³⁸³ Системи оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції в українському селі в доокупаційний період детально розглянуто в розділі, присвяченому функціонуванню аграрного сектора в перший період війни.
- ³⁸⁴ РГАСПИ. — Ф.17. — Оп.88. — Д.351. — Л.15–17.
- ³⁸⁵ *Марьяхин Г.Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — М., 1949. — С.124.
- ³⁸⁶ РГАСПИ. — Ф.17. — Оп.43. — Д.2270. — Л.59; ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.582. — Арк.167.
- ³⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.967. — Арк.72.
- ³⁸⁸ *Марьяхин Г.Л.* Указ. соч. — С.97.
- ³⁸⁹ *Марьяхин Г.Л.* Очерки налогов в СССР. — М., 1964. — С.208.
- ³⁹⁰ РГАСПИ. — Ф.17. — Оп.88. — Д.351. — Л.15–17.
- ³⁹¹ *Марьяхин Г.Л.* Указ. соч. — С.208.
- ³⁹² Там же. — С.124.
- ³⁹³ Там же. — С.128–129.
- ³⁹⁴ РГАСПИ. — Ф.17. — Оп.43. — Д.2270. — Л.60–61; ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.582. — Арк.165–166.
- ³⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф.Р-2. — Оп.7. — Спр.582. — Арк.120.
- ³⁹⁶ ЦДАГО України — Ф.1. — Оп.23. — Спр.1243. — Арк.121–126.
- ³⁹⁷ РГАСПИ. — Ф.17. — Оп.43. — Д.2272. — Л.206.
- ³⁹⁸ *Арутюнян В.* Указ. соч. — С.268.
- ³⁹⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... — Т.2. — С.465.
- ⁴⁰⁰ Збірник указів і розпоряджень уряду УРСР. — 1945. — №4/5. — С.110–113.
- ⁴⁰¹ Сборник постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. 4-е доп. изд. — М., 1943. — С.121–123.

Наукове видання

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Олександр ПЕРЕХРЕСТ

**Сільське господарство України
в роки Великої Вітчизняної війни
(1941–1945 рр.)**

Верстка та оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 06.07.2010 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 8,7. Обл. вид. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. Зам. 34. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.